

Anmeldelser

Huitfeldtmanuskripter. Arild Huitfeldts manuskripter til Christian 2.'s og Christian 3.'s historie. Udgivet ved Grethe Ilsøe, Den danske historiske forening, Kbh., 1976, XXIV + 298 s., kr. 100 (indb. 120).

Arild Huitfeldts danmarkshistorie er et storværk i dansk historieskrivning, både omfangs- og indholdsmæssigt. Den udsendes i 9 kvartbind i årene 1595–1603: Først Christian 3.s historie, dernæst Christian 2.s; den gode og den onde fyrste. Med Frederik 1.s, Christian 1.s og Hanses historier var den oldenborgske stamme kompletteret. Herefter lukkede Huitfeldt mellemrummet mellem Saxo og oldenborgerne med 3 bind »Chronologia, Continuats og Forfølge, siden Saxo døde«. Endelig besørgede han sin egen version af de ældste tider, med »Danmarcks Rigis Krønike fra Kong Dan oc indtil Kong Knud den Siette«.

Huitfeldt nåede hvad 1500-tallets professionelle historiografer var kørt fast i. Nok havde han deres forarbejder at støtte sig til, men gennemførelsen skyldtes først og fremmest den trænede administrators evne til at skære igennem de lærdes tvivl; – samt en udstrakt anvendelse af hjælpere.

Derudover havde Huitfeldt på en måde sænket ambitionsniveauet. De lærdes gennemarbejdede form er erstattet med en jævn og ligefrem stil; forlæggene skinner tydeligt igennem. Kronologien er fremstillingens ryggrad; på det enkelte år hægtes inden- og udenlandske begivenheder i broget følge, hentet fra allehånde trykte og utrykte kilder. Begivenhedsforløb sønderskæres herved. Overalt brydes fremstillingen af indføjede dokumenter i uddrag eller in extenso; somme tider begge dele.

Ind imellem samles hovedlinierne i et ræsonnerende overblik. Her og i fortalerne til de enkelte bind, træder et højere ambitionsniveau frem; trangen til at benytte historiens begivenheder til belæring, til eftertanke og efterfølgelse, eller til advarsel. Gennem historiens eksempel kan enhver især lære sin rette plads at kende, i overensstemmelse med Guds vilje; det gælder fyrsten og alle samfundsklasser; rigets storhed og samfundets trivsel afhænger af den rette efterlevelse. Opfattelsen er ikke original for Huitfeldt; men den giver hans fremstilling en ekstra dimension, så sandt som han var andet og mere end historieskriver. Det er kongens råd og mand, rigens kansler, der gennem historien fremfører adelens forfatnings- og samfundssyn med en absolut selvfølgelighed, og fremlægger den som et spejl for den unge Christian 4.

Studiet af Huitfeldt er ligeså gammelt som den kritiske historieforskning i Danmark. Fra Grams påvisning af bevarede kilder bag Huitfeldt, over Paludan-Müllers afvisning af hans pålidelighed, og Erslevs systematiske studier, går der en linie til vore dages studier af Huitfeldts kildegrundlag og arbejdsmetode, siden 1961 indenfor rammerne af et særligt Huitfeldtudvalg ved Københavns universitets historiske institut.

Huitfeldtudvalgets arbejdsplan omfattede oprindeligt 1. Udgivelse af de bevarede manuskripter til Danmarkshistorien, 2. En ny tekstudgave på grundlag af kvartudgaven, og 3. En tekstkommatar med redegørelse for Huitfeldts kildegrundlag. Arbejdsplanens pkt. 1. er nu realiseret med Grethe Ilsøes udgivelse af manuskripterne til Christian 2.s og til begyndelsen af Christian den 3.s historie.

I en indledning redegør Harald Ilsøe for overleveringen af de bevarede Huitfeldtmanuskripter, og giver en nøjere beskrivelse af de hér udgivne, K 14 i Kungl. Bibl., Stockholm, og NKS 1832 i Det kongelige bibliotek, København. Begge manuskripter afspejler en sen fase i værkernes tilblivelse; måske er der tale om trykmanuskripter, måske sidste kladde. De er skrevet af professionelle skrivere; en af disse, hovedkraften, identificeres som retteringskriveren Claus Mortensen, lederen af Huitfeldts skrivestue som rigskansler. Huitfeldt har selv gennemarbejdet teksten, og forsynet den med talrige egenhændige rettelser og tilføjelser; visse partier er helt omskrevet på indskudte blade.

Tekststudgaven gengiver manuskripternes endelige version; Huitfeldts egen hånd markeres med kursiv. I tekstapparatet angives udstregninger og rettelser, samt særlige tekstforhold. I margin anføres manuskripternes og kvartudgavens paginering. Endelig anføres i et tillæg tekstvarianter mellem manuskriptudgaven og kvartudgaven. Der er lagt et uhyre slidsomt arbejde i denne smukke og overskuelige udgave. Den er først og fremmest et fortrinligt redskab til studiet af Huitfeldts arbejdsmetode; et centralt emne, hvis man vil acceptere at Huitfeldt overhovedet er et studium værd.

Det forhold at Danmarkshistorien er skrevet ved en udstrakt anvendelse af amanuenser og skrivere, siger i sig selv ikke meget om Huitfeldts egen indsats. Han kan have været blot redaktør af andres arbejde, og han kan have udvist forskellige grader af aktiv indsats.

Et enkelt eksempel på manuskriptudgavens anvendelsesmuligheder anføres. Et af de centrale steder i

Christian 2.s historie er kongens reaktion på modtagelsen af opsigelsesbrevet i 1523 (udgavens s. 193 ff.). Skriverversionen er udarbejdet på grundlag af Svanings Christiernus II, suppleret med brevstof. Denne version tilfredsstiller imidlertid ikke Huitfeldt; han foretager nogle stilistiske ændringer og enkelte tilføjelser, bl.a. om afholdelse af et forligsmøde som dog ikke kom i stand. Men der mangler stadig noget; ikke positive oplysninger, for Huitfeldt har udtømt sin viden; der mangler derimod en forklaring af hvad kongen havde tænkt sig at tilbyde oprørerne. I en ny tilføjelse anfører Huitfeldt nu, at kongen lovede bod for sin fremfærd i Sverige og Danmark, at han ville regere med rådets samtykke, ikke efter fremmedes råd, o.s.v. Dette sidste indskud fremstår som en oplysning. Men det er en vurdering, nemlig af hvad kongen måtte formodes at have gjort. Om ikke af andet, bestyrkes det af fremstillingens tilblivelsesproces. Dette eksempel antyder blandt andre, Huitfeldts aktive indsats, herunder hans tilbøjelighed til at digte over kendsgerningerne, i absolut stil. En systematisk undersøgelse af dette, vil kunne sige meget om manden og værket.

Huitfeldtudvalgets 2. hovedopgave, udgivelsen af en ny tekstudgave, er nu opgivet. Rosenkilde & Bagers forlag er begyndt at udsende kvartudgaven i facsimile. Selvom trykket på sine steder er noget urent, er der tale om en brugelig udgave. Denne udgivelse må hilses velkommen, for den ideale nyudgivelse ville af omkostningsmæssige grunde næppe være realisabel, og både kvartudgaven og den ringere folioudgave fra 1650-52 er i dag uopdrivelige.

Jan Kanstrup

Nordiske arkivstudier, tilegnet landsarkivar dr. phil. Harald Jørgensen den 3. januar 1977. Red. af Grethe Ilsøe og Helle Linde. Eksp.: Landsarkivet for Sjælland, KBH., 1977, 407 s., kr. 95.

Ganske i modtagerens ånd, er festskriftet til Harald Jørgensen resultat af et stykke praktisk, nordisk samarbejde. Bidragene belyser i de fleste tilfælde forhold der involverer 2 eller flere nordiske lande. Bidragydernes kreds er bevidst indskrænket til arkivarer i de nordiske lande, og bidragene kommer herigennem til at afspejle tilstande og interesseområder i den nordiske arkivverden. Det er hensigten med denne anmeldelse at gengive dette spejl, uden dog at omtale samtlig 25 bidrag.

Gennem de seneste årtier er arkiverne i de nordiske lande i stedse stigende grad blevet sig arbejdsopgaverne i forholdet til administrationen bevidst. Der er tale om den traditionelle modtagelse og kassation af arkivalier, men tillige om involvering i planlægning af administrationens fremtidige arkivdannelse, f.eks.

gennem udarbejdelse af journalplaner, og regler og procedurer for arkivtjenesten i administrationen. Formålet hermed er først og fremmest at sikre aflevering i god orden af de bevaringsværdige arkivalier, til gavn for den fremtidige forskning. I forbindelse hermed har den arkivfaglige debat taget et kraftigt opsving, jfr. f.eks. indholdet af tidsskriftet *Arkiv*, og den af Harald Jørgensen redigerede skriftserie, *Nordisk arkivkundskab*.

Forholdet mellem administrationen og arkiverne belyses gennem bidrag af *Frank Jørgensen*, *Markku Järvinen* og *Risto Ropponen*. Som det ene yderpunkt, eksisterer der i Sverige siden begyndelsen af århundredet, en nær forbindelse mellem arkiver og administration; der føres løbende, udførlige fortegnelser over administrationens arkivbestand, og arkivvæsenet har ret udstrakte beføjelser til at påtale fejl og mangler. Som det andet yderpunkt har det norske arkivvæsen længe været plaget af kronisk pladsmangel, som har medført en ophobning af afleveringsmodne arkivalier ved institutionerne; og dér har det norske arkivvæsen ikke haft mulighed for at kontrollere forholdene effektivt.

Helle Linde reflekterer over arkivtjenestens mest ømtålelige problem, kassation af arkivalier. Kassationer er økonomisk nødvendige, som følge af den offentlige sektors enorme produktivitet; i Danmark skønnes den årlige tilvækst af arkivalier således at være mellem 30 og 60 kilometer løbende hylde. Enhver kassation medfører tab af informationer, men tabet kan begrænses gennem indarbejdelse af »tekniske« kriterier, eksempelvis for kassation af relativt ensartede arkivaliegrupper i flere arkiver, eller udsondring af relativt ubetydelige akter i store saggrupper. Men når der skal kasseres dybt, slår de »tekniske« kriterier ikke til; på grundlag af kvalitative vurderinger må der træffes beslutning om bevaring eller kassation af materiale til forskellige former for forskning: Personorienteret, fænomenorienteret, gruppeorienteret, o.s.v. Også emnerne må angribes. Beslutningsgrundlaget består i sidste instans af subjektive vurderinger af begrebet, relevant forskning.

Som på så mange andre områder, eksisterer der i den arkivfaglige metodedebat terminologiske problemer; også i den forstand at der er væsentlige forskelle på sprogbrugen i de forskellige nordiske lande. Det illustreres gennem *Josef Edströms* gennemgang af en række centrale arkivbegreber på henholdsvis svensk og dansk.

Manglende forståelse kan også være en følge af ufordragelighed, f.eks. i anledning af arkivudvekslinger. Alle de nordiske lande har været involveret i arkivudvekslinger i anledning af grænseflytninger og adskillelser. Der har tidligere været megen følelse af forurettelse, både hos modtagere der har følt sig snydt, og hos de afgivende som udover landområderne tillige skulle afgive minder om svunden storhed, i form af arkivalier. Problemerne betragtes i dag som løste, men dette stykke arkivhistorie har stadig praktisk betydning, når der søges arkivalier vedrørende afståede landsdele. Festskriftet rummer bidrag

om alle arkivalske besodringer i Norden siden 1700-tallet.

Grethe IIsø beskæftiger sig med arkivernes identitet som forskningsinstitutioner; består den i ordning og registrering af arkivalier, udgivelse af kildepublikationer og administrationsoversigter, bistand til forskere, eller andet? Det fremføres at den administrationshistoriske forskning er arkivernes særopgave, fordi denne er forudsætning for forståelsen af arkivljerne i deres tilblivelsessituation. Administrationshistorisk forskning er forudsætningen for at arkiverne kan løse sine forskellige servicefunktioner på tilfredsstillende måde. – Andre bidragydere beskæftiger sig med specielle arkivopgaver, med understregning af administrationshistorien som det faste grundlag.

En række afhandlinger omhandler særlige arkivgrupper, og historiske problemer af internordisk karakter. Det er nok disse som umiddelbart vil vække mest interesse hos folk udenfor arkiverne. Afhandlingerne spænder i tid fra 1600-tallet til vort århundrede, i emne fra litteraturhistorie til statsforfatningsret. Den individuelle forskning hører med til billedet af arkiverne. Den er en naturlig følge af arbejdet med arkivalier, men den er tillige forudsætning for en kompetent arkivtjeneste: Kun selvstændige forskere er i stand til at yde kvalificeret vejledning til forskere; et aktivt forhold til forskning må findes hos den der skal vurdere om arkivalier skal bevares eller kasseres.

Jan Kanstrup

Bent Jørgensen: Reciprokering. Studier i indbyrdes afhængighed mellem ældre danske bebyggelsesnavne. Navnestudier, udgivet af Institut for Navneforskning nr. 14, Akademisk forlag, København, 1977, 522 s., 149,50 kr.

Bent Jørgensens disputats handler om den sproglige adskillelse af identiske stednavne. Dette navngivningsfænomen, som han kalder *reciprokering*, giver sig udtryk i, at der tilføjes et særmærkende led til et stednavn, for at man kan skelne det fra samme navn på en anden lokalitet, f.eks. store og lille i *Store Heddinge* og *Lille Heddinge*, vester og øster i *Herstedvester* og *Herstedøster*, kirke og vinde i *Kirke Helsinge* og *Vinde Helsinge*, gammel og ny i *Gammel Køge* og *Ny Køge*, Kongsted og Dalby i *Kongsted Borup* og *Dalby Borup*.

Hensigten er at vise, hvor udbredt fænomenet er, hvor gammelt det er, hvordan det fungerer, og hvad der er baggrunden eller begrundelserne for denne navngivningsteknik. Udgangspunktet er en tese om, at man aldrig primært har villet beskrive lokaliteterne ved hjælp af disse tilføjelser, men at man først og fremmest har villet stille et navn i modsætning til et andet for at kunne skelne imellem dem. Lille Heddinge er ikke specielt lille, den er betydelig større en flere af de omliggende byer, og Herstedvester har ikke

nogen speciel vestlig beliggenhed. Tilføjelserne er kun sket, for at man kan holde lokaliteterne adskilt fra det større *Store Heddinge* og det østligere *Herstedøster*. Reglen modificeres til slut, således at den ikke nødvendigvis træder i kraft, når det særmærkende led er af subjektiv, kvalitetsbestemmende art (f.eks. gammel).

Grundlaget i afhandlingen er den fyldige materiale-samling, der indbefatter *reciprokeringsnavne* på bebyggelser (gårde, landsbyer, købstæder, større bebyggede områder) i det nuværende Danmark samt Skåne og Sydslesvig, nævnt senest i 1600-tallet. Samlingen, som er topografisk ordnet, indeholder bl.a. oplysninger om *reciprokeringstype* (se straks ndfr.) og om hvilke(t) navn(e) et bestemt navn står i *reciprokeret* forhold til samt et meget betydeligt antal noter. I disse noter er for det første foretaget et nyttigt oprydningssarbejde, hvorved mange fejllokaliseringer og fejlidentifikationer af stednavneformer i tidligere kildeudgaver og anden litteratur er blevet rettet, til betydelig glæde også for lokalhistorikere. For det andet indeholder de ikke sjældent udmærkede bidrag til stednavnetolkning. Også det etymologiske apparat i bredeste forstand behersker forfatteren. Såvidt det kan ses, har kun ganske få *reciprokeringer* undgået hans opmærksomhed. Et eksempel er nok *Ålsrode* i *Ålsø* sogn på Djursland, der er et oprindeligt *Ålsørude*, *reciprokeret Rude* (nu *Rugård*) i Rosmos sogn og eventuelt *Lille Rode* i *Ålsø* eller *Hoed* sogne.

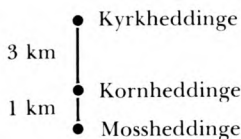
Der arbejdes med 4 *reciprokeringstyper*, markeret som A, B, C og D. Den første findes, når man særmærker navne på forskellige dele af samme bebyggelse, som når den nordlige og sydlige del af *Viemose* i *Kalvehave* sogn på *Sydsjælland* kaldes *Nørre Viemose* og *Sønder Viemose*. Den anden, B, vedrører selvstændige nabobebyggelser som *Herstedvester* og *Herstedøster*. I begge tilfælde er der oprindelig tale om ét navn (*Viemose* og *Hersted*) til én bebyggelse. Den tredje *reciprokeringstype*, C, findes ved bebyggelser med samme navn, men uden geografisk kontakt med hinanden. Her er der tale om to eller flere bebyggelser, som kun har det til fælles, at de bærer navne af samme oprindelse. *Kirke Esbønderup*, *Lille Esbønderup* og *Strand Esbønderup* i *Nordsjælland* har altid været tre bebyggelser, som alle oprindelig har heddet *Esbønderup* »Esbjørns (Espens) torp«. Den fjerde *reciprokerings-type*, som if. Bent Jørgensen kun sjældent er repræsenteret i Danmark, er den såkaldte *opkaldelsestype*. Et eksempel er *Ny Amager*, et gammelt navn på *Frederiksberg* og opkaldt efter *Amager*. Typen er bedre kendt f.eks. fra *Amerika* (*New York* efter *York* i *England*, *New Orleans* efter *Orléans* i *Frankrig*). Dette typesystem er både hensigtsmæssigt og tilstrækkeligt til indordning af samtlige *reciprokerede* navne, og det administreres med stor kyndighed.

Det viser sig nu, at type B (*Herstedvester*-typen) er den hyppigste, muligvis også den ældst forekommende (allerede i det ældst kendte danske diplom, *Knud den helliges* gavebrev fra 1085, forekommer B-*reciprokeringer*: *Uppaccr australi* = *Lilla Uppåkra*,

Smørhem minore = Smørnedre, *Sundby occidentali* = Sundbyvester). Det er endda muligt, at den er endnu almindeligere end det fremgår af bogen. Der er nemlig efter min mening grund til at tro, at flere reciprokeringer, som af Bent Jørgensen bedømmes som C-reciprokeringer (Kirke Esbønderup-typen, opr. flere uafhængige bebyggelser) i virkeligheden hører hjemme blandt B-reciprokeringerne (opr. ét navn på én bebyggelse). Lad mig nævne to typer af reciprokeringer, som snarere er B end (som antaget i bogen) C.

Den første kan jeg illustrere med eksemplerne *Kyrkheddinge*, *Kornheddinge* og *Mossheddinge* fra Skåne (s. 31). Forholdet mellem *Kyrkheddinge* (opr. kun *Heddinge*) og *Kornheddinge* er rigtigt klassificeret som B, og forholdet mellem *Kornheddinge* og *Mossheddinge* ligeledes og ligeså rigtigt som B. Alt i overensstemmelse med definitionen af B-reciprokeringer: der er kontakt mellem bebyggelserne, og det er opr. én bebyggelse. Men forholdet mellem *Kyrkheddinge* og *Mossheddinge* bestemmes som C. Individuelt må det jo være samme navn, ellers kunne begge navnenes relation til *Kornheddinge* ikke have været bestemt som B. Kontakten mellem *Kyrkheddinge* og *Mossheddinge* kan ikke etableres, fordi *Kornheddinge* ligger imellem, men det er jo kun fordi det anskues synkront. Man kan udmærket tænke sig, at *Mossheddinge* er anlagt eller udflyttet fra *Kyrkheddinge*, førend *Kornheddinge* opstod (eventuelt samtidigt), jfr. overleveringen af *Moss heddinge* fra første trediedel af 1200tallet og af *Korn heddinge* først fra 1483. Der kan altså i en periode have været direkte kontakt. Der er ikke helt få eksempler af denne art (ikke mindst i Jylland), hvor reciprokeringen omfatter tre navne, hvoraf de to par karakteriseres som værende af type B og det tredje som C. Men det strider imod det vigtigste moment i definitionen af Type C: de uafhængigt opståede navne.

Kornheddinge, *Kyrkheddinge* og *Mossheddinge*. Den indbyrdes beliggenhed fremgår af skitsen:

Den anden type af reciprokeringer, som jeg hellere vil bedømme som B end som C, kan illustreres ved hjælp af parret *Gundsømagle* : *Gundsøllille* nord for Roskilde. Der kan i dette tilfælde kun have været ét navnemotiv, én sø Gundsø, nuværende Gundsømagle Sø. Gundsømagle landsby med kirke ligger på nordsiden af den nu tørlagte sø's vestspids, Gundsøllille ligger 4 km syd for Gundsømagle og ca. 2 km syd for søen, altså i en betragtelig afstand af denne. De to Gundsø'er er ikke nabobyer, for imellem dem ligger kirkelandsbyen Kirkerup umiddelbart ved sydsiden af den nu tørlagte vestlige del af søen. Det er denne mangel på kontakt,

der får Bent Jørgensen til at rubricere Gundsø'erne som C-reciprokeringer, altså to bebyggelser, som altid har været selvstændige, uafhængige af hinanden, men med identiske navne. At navnene netop er identiske, forklares (s. 364) ved, at begge primært har fået navn efter beliggenheden ved søen. Forklaringen er efter min mening ikke rimelig. Dels ligger Gundsøllille ikke ved søen, dels er det påfaldende, at to navngivergrupper på 4 km's afstand begge og uafhængigt af hinanden skulle have fået den gode ide at give deres byer nøjagtig samme navn. Forklaringen er den, at Gundsøllille ikke har navn efter søen men efter Gundsømagle, fordi den er udflyttet fra den, altså en B-reciprokering. Men dette forudsætter naturligvis, at udflytningen er sket før Kirkerup, som ligger imellem byerne, er blevet etableret, således at der altså har været direkte kontakt mellem Gundsø'erne. Og det er i og for sig heller ikke urimeligt. Navnet Kirkerup må på grund af sit forled og sin overlevering være blevet dannet mellem kristendommens indførelse (ca. 1000) og ca. 1170, hvor det nævnes første gang.

Ligesom jeg tror, at B-reciprokeringernes tal er noget større end formodet af Bent Jørgensen, er der nok også grund til at overveje, om D-reciprokeringerne, opkaldelsestypen, virkelig er så sjælden som påstået. Jeg tænker specielt på småbebyggelser nær en herregård, som bærer og, såvidt det ses, altid har båret herregårdens navn med et foranstillet Lille. Altså huset *Lille Øland* i Thy ½ km fra herregården Øland. Forholdet mellem dem bestemmes (s. 170) som B. Mig forekommer det rimeligere at opfatte *Lille Øland* som opkaldt efter det fornommere Øland, altså en D-reciprokering. I al fald er de typiske D-reciprokeringselementer til stede her: Der er altid et særmærkende led (*Lille*) i det ene navn, aldrig i det andet, og der er en tydelig prestigeforskel (hus : herregård) mellem bebyggelserne. Der er flere eksempler af denne art (*Lille Fuglsang*, *Lille Langesø*), og der er i disse tilfælde i al fald ikke tale om rester af en oprindeligere bebyggelse, som hovedgården er fremstået af (jfr. bemærkningen s. 26 note 1).

De her fremsatte kommentarer skal ikke skjule, at der er gjort et særdeles habilt og grundigt arbejde med at typebestemme reciprokeringerne. Og det er vigtigt, for disse bestemmelser rummer store samfundshistoriske perspektiver, som jeg straks skal omtale.

De følgende kapitler beskriver reciprokeringens fænomenet ud fra forskellige synsvinkler: De særmærkende leds sproglige særpræg (ordklassetilørsforhold, betydning), geografiske udbredelse og alder samt reciprokeringens funktion i navnesamfundet. Kapitlerne indeholder mange fine analyser og gode iagttagelser.

Det er Sjælland, der er kerneområdet for reciprokeringerne, og det gælder både med hensyn til alder og til relativ frekvens. Denne sjællandske dominans kæder Bent Jørgensen naturligvis sammen med det forhold, at Sjælland også er hovedområdet for efterstilling af adjektiver som særmærkende led (Brønd-

byøster), som påvist af Lis Weise i en disputats fra 1969 (Efterstillet adjektiv i danske stednavne). Forfatteren har også bemærket, at der er ét område af Sjælland, som afviger fra dette billede, nemlig Nordvestsjælland, størstedelen af det tidligere Holbæk amt, hvor særmærkninger er påfaldende svagt repræsenteret. Denne særlige nordvestsjællandske situation kunne nok have været kommenteret noget udførligere, eventuelt i tilslutning til Lis Weises netop omtalte undersøgelse, hvor områdets særpræg ligeledes er konstateret, og til Per Raslows bebyggelsehistoriske studier i området (Ødegårde og landgilde i Ods herred i det 14. årh., i Historisk Tidsskrift 75, 1975).

Kapitlet om den måde reciprokeringerne fungerer på (kap. 7) er en metodisk meget vellykket redegørelse for nogle lidt komplicerede korrelationer, nemlig mellem på den ene side reciprokeringstyperne og på den anden side bebyggelsernes størrelse og indbyrdes afstand samt navnenes overleveringsalder. De vigtigste iagttagelser er, at A-reciprokeringerne er ganske ustabile (mange er kun repræsenteret en enkelt gang i overleveringen), at B-reciprokeringerne i øst vedrører ret store byer, og at der her kun går ca. 100 år gennemsnitlig mellem ældste overlevering af navnet uden særmærkende tilføjelse og med en sådan, mens det i vest er meget små bebyggelser med en gennemsnitlig 200-årig afstand i overleveringen af former uden og med særmærkende tilføjelse, og endelig at C-reciprokeringerne er relativt hyppigere i øst end i vest, i Fyns-området endog den hyppigste af alle reciprokeringstyperne. Ikke mindst interessante er Bent Jørgensens bemærkninger om torperne i C-reciprokeringer i afstandsintervallet 5–15 km. De er så at sige overrepræsenteret i denne afstandsgruppe i forhold til hvad der var venteligt ud fra torpernes frekvens i forhold til øvrige navnegrupper. Der er næppe noget område i Danmark, hvor torperne udgør mere end halvdelen af områdets bebyggelsesnavne. Men i det nævnte interval vedrører et sted mellem 2/3 og op til (på Sjælland) 4/5 af reciprokeringerne torp-navne. Den rigtige forklaring på denne overrepræsentation af reciprokerede torper er formentlig den, som Bent Jørgensen antyder s. 361. Når så mange torper i dette afstandsinterval oprindelig har haft samme navn, som man så på et senere tidspunkt føler behov for at adskille med særmærkende led, er det nok fordi der på navngivningstidspunktet ikke har været det samme navnekendskab, det samme geografiske overblik inden for denne distance som senere. Vi føres ind i vikingetidens meget små, meget isolerede og meget lukkede samfund, som ikke har kendt stort til begivenheder eller lokaliteter på en mils afstand. Det har ikke voldt praktiske problemer, at der lå to Sibberup'er med 10 km's afstand.

Disse beskrivende kapitler lægger så at sige op til nogle forklarende. Det er jo ikke mindst årsagerne til dette reciprokeringsfænomen, som interesserer. Hvad er det for en samfundsmæssig baggrund, der har betinget, at man begynder at tilføje led til eksisterende stednavne, hvorfor udskiftes undertiden et så-

dant led med et andet, og hvorfor forsvinder det undertiden igen?

Når kapitlet om tilkomsten af reciprokering (kap. 10) er lidt skuffende læsning, er det især fordi det åbenbart har været umuligt for Bent Jørgensen at finde blot nogenlunde sikre realbetingede forklaringer på reciprokeringen. Den helt nærliggende årsag til B-reciprokeringer var – skulle man synes – bykløvning eller udflytning. Men i så fald kunne man have ventet et særligt agrarstrukturelt jordfællesskab eller særlig hyppig forekomst af regulerede landsbyanlæg ved B-reciprokeringsbebyggelserne. Det synes imidlertid ikke at være tilfældet. Heller ikke er de evt. bykløvede eller udflyttede bebyggelser gennemsnitlig mindre end andre byer af samme navnetype, hvad der også havde været tænkeligt. Så vidt Bent Jørgensen.

Det er imidlertid vanskeligt at forestille sig andet bebyggelsehistorisk grundlag for B-reciprokering end en bebyggelseseksponering, altså en bykløvnings- eller udflytningsproces som den der får udtryk i torp-bebyggelserne. Når det er svært at fremlægge entydige beviser, er det måske fordi der ikke har været foretaget mere indgående agrarhistoriske undersøgelser. F.eks. hviler konstateringen af den manglende korrelation mellem jordfællesskab og B-reciprokering kun på undersøgelser fra Lolland (Ole Widning, Markfællesskab og Landskifte, 1949) delvis Vendsyssel (Viggo Hansen, Landskab og bebyggelse i Vendsyssel, 1964), og her kan særlige forhold have gjort sig gældende. Man må efterlyse agrarhistoriske studier over specielt de sjællandske og skånske agrarstrukturelle forhold i reciprokeringsbebyggelserne i ældre tid. Og hvad angår korrelationen mellem B-reciprokering og størrelse, så hviler den jo på beregninger ud fra 1688-matriklen, som for så vidt ikke kan oplyse om ændringer i størrelse, der er foregået mellem reciprokeringernes tilkomsttid og 1688. Vores skatteberegningsgrundlag på landsbasis er for sent og spinkelt til en nøjagtigere vurdering af bebyggelsesenhedernes størrelse i vikingetid og middelalder.

Opkomsten af C-reciprokeringer må skyldes andre sociale faktorer. Her drejer det sig om byer med samme navn, men indbyrdes uafhængige og uden direkte geografisk kontakt. Der kan altså ikke være tale om bydelinger eller udflytninger. Med rette peger Bent Jørgensen på, at C-reciprokeringernes tilkomst må skyldes øget kommunikation i samfundet, både direkte i form af større færdsel, og indirekte som en udvidelse af den centrale og lokale administration. Herved udvides behovet for at kunne skelne mellem enslydende navne. Men igen har han svært ved at få materialet til at stemme med denne forklaring.

Sikrere årsagsforklaringer har Bent Jørgensen derimod, når det drejer sig om ændringer i eller opgivelse af reciprokeringer. Den vigtigste er ændringer i eller bortfald af den reale begrundelse for det særmærkende led. Når Stigs Vedby bliver til *Ruds Vedby*, må det være begrundet i et ejerskifte, når Ferslevmagle bliver til *Ferslev* (i Horns herred) skyldes det, at bebyggelsen Ferslevlille forsvinder. Hvad specielt re-

ciprokeringsskifte angår, peger Bent Jørgensen på yderligere en interessant begrundelse: ønsket om at skabe modstilling, antonymi, hvor en sådan ikke fandtes. Sønder Magleby på Amager omdanner man til *Store Magleby* for at etablere en modstilling til Maglebylille. Antonymi-princippet spiller en betydelig rolle som reciprokeringsmiddel.

Bent Jørgensen er navneforsker, og hans udgangspunkt er filologisk-lingvistisk. Men som det vil være fremgået af denne anmeldelse, er hans disputats tillige af betydelig interesse for bebyggelseshistorien og kommunikationshistorien. Adskilligt i bogen må være en opfordring – og udfordring – til historikerne om med deres kundskaber og metoder at gå videre ad de veje, som her er vist.

Således knytter den forbindelse til den moderne danske navneforsknings første inspirationskilde, historikeren Johannes Steenstrups banebrydende arbejder i årene omkring århundredskiftet. Først og fremmest med afhandlingen *Nogle Bidrag til vore Landsbyers og Bebyggelses Historie*, i *Historisk Tidsskrift* 1894, indledtes det frugtbare samarbejde mellem stednavneforskningen og bebyggelses- og landbohistorien, som har bestået siden, og som stadig giver nyttige afkast.

Men Steenstrups interesse for stednavne gav sig også andre udtryk, Skønt han var historiker, og selv om han altid opfattede navneforskningen som en hjælpedisciplin for historieforskningen, var han også optaget af stednavnenes grammatik, deres struktur, deres morfologi. Allerede i den lille bog fra 1908 om de danske stednavne har han skrevet et kapitel om stednavnes bygning og sammensætning, og disse problemer blev mere indgående belyst året efter i *Indledende Studier over de ældste danske Stednavnes Bygning*. Her var blandt andet nogle – skitsemæssige – bemærkninger om det emne, som Bent Jørgensens arbejde behandler.

Man kan nok sige, at denne sidste linje i Steenstrups stednavneforskning, den grammatiske, først sent er blevet taget op i Norden. Man koncentrerede sig i første række om at få publiceret det enorme materiale i regionale stednavneudgaver, hvor man forelagde de historiske og folkelige kilders stednavneformer og fremsatte tolkninger af de enkelte navne.

Men efterhånden har man kunnet spore en øget interesse for stednavnes struktur og grammatik og har opdaget, at denne interesse ikke alene har kunnet give større indsigt i sprogets indretning og udvikling, men også har kunnet udnyttes af historikerne.

Bent Jørgensens bog er derfor et naturligt og velkomment led i den mere grammatisk orienterede stednavneforskning, som først og fremmest Steenstrups direkte eller indirekte har inspireret til. Men samtidig har den også relation til et andet interessefelt, som er aktuelt, nemlig opfattelsen af stednavnene som sociale fænomener, skabt og brugt, eventuelt omdannet og eventuelt opgivet af en gruppe mennesker ud fra deres samfunds-mæssigt betingede behov. Dette navnesociologiske aspekt er jo, når det anlægges

på et historisk stof, kun en bestemt indfaldsvinkel til bebyggelses- og samfundshistorien, og derved er vi tilbage til den første store inspirationskilde for stednavneforskningen i Danmark.

Afhandlingen er altså et arbejde, som på den ene side fortsætter en linje i dansk stednavneforsknings tradition, og på den anden side søger at sætte sit stof i relation til nyere og aktuelle problemstillinger. Resultatet er blevet en grundig, kyndig og iderig bog, der bør virke inspirerende også uden for de onomastiske cirkler.

John Kousgård Sørensen

Anne K. G. Kristensen: Studien zur Adam von Bremen Überlieferung. Die Wiener Handschrift: Erstredaktion oder später verkürzte Fassung: eine Hvidtfeldt-Abschrift der Soröer Handschrift. Skrifter udgivet af Det Historiske Institut ved Københavns Universitet V, 1975, 218 s., kr. 70.

For udforskningen af den ældre danmarkshistorie vil det værk, som magister Adam fra Bremen i 1070'erne afsluttede om »De hamburgske Ærkebispers Historie« altid stå som en helt central kilde. Adam anså kristningen af Norden for Hamburg-Bremenkirkeens hovedindsats i de just forløbne århundreder, og i fuldbyrdelsen af missionsværket lå der stadig en betragtelig opgave. Derfor indsamlede han med stor iver oplysninger om de afdøde ærkebispers missionsindsats og om de geografiske forhold på den nordlige missionsmark. Blandt hans informatorer synes at have været så kompetente folk som den danske konge Svend Estridsen, og der er i det hele taget grund til at tro, at både Adams historiske oplysninger og den beskrivelse af Nordens lande, der afslutter hans værk, er baseret på efter middelalderlige forhold samvittighedsfulde kildestudier.

En pålidelig udgave af Adams tekst er derfor et indlysende behov for dansk forskning, og man har da også hidtil ment at være i lykkelig besiddelse af en sådan. Den foreliggende bogs væsentlige bidrag til forskningen ligger i påvisningen af, at det er man alligevel ikke.

Som autoriteten på området har man anset Bernhard Schmeidler, der 1917 udgav Adam i *Monumenta Germaniae Historica*. Han mente efter sit arbejde med de overleverede manuskripter at kunne fastslå, at Adam havde udarbejdet sit værk i to versioner: først i en kortere form, i hvilken værket blev overrakt bisp Liemar, og dernæst efter yderligere arbejde med stoffet i en form, hvor teksten var udvidet, dels med indskud, dels med tilføjelser i margin (scholier). Den oprindelige version mente Schmeidler at finde gengivet i det såkaldte Wienermanuskript fra o.

1200; dette tildelte han i sit stemma over Adamtraditionen betegnelsen A 1. Den bredere redaktion af værket fandt Schmeidler repræsenteret i to andre traditionsrækker, B og C, der begge har været udbredt i Danmark, idet de kan sættes i forbindelse med henholdsvis et bevaret Københavnermanuskript (C) og et Sorømanuskript (B), der gik tabt ved Universitetsbibliotekets sørgeligt bekendte brand i 1728. Wienermanuskriptets version fik med dette syn på overleveringshistorien status som noget i retning af en autoriseret tekst, en ur-Adam, der mest utvetydigt repræsenterede, hvad forfatteren selv havde ønsket at skrive. B- og C-traditionerne syntes derimod i betænkelig grad prægede af senere afskrivers bearbejdelser.

Anne K. G. Kristensen har genlæst hele manuskriptmaterialet uden at lade sig hilde af Schmeidlers tese og når til den opfattelse, at også A 1 rummer en bearbejdelse af Adams tekst. Schmeidler synes at have stirret sig blind på Wienmanuskriptet, der som det eneste i A-traditionen rummer hele Adams værk. I andre A-manuskripter, bl.a. en Leidenafskrift, som er ca. 100 år ældre end A 1, er de bevarede stykker imidlertid *ikke* kortere end i BC-traditionen, og scholiestof forekommer i høj grad. Denne argumentation synes uigendriveligt at fælde Schmeidlers tese. Det må herefter antages, at den, der nedskrev A 1, fuldt så vel som skaberne af B- og C-traditionerne har bearbejdet Adam, nemlig ved i dette tilfælde at forkorte ham.

Dette forskningsresultat må få væsentlige konsekvenser for al fremtidig benyttelse af Adam af Bremen. Der er ikke længere grund til at forestille sig en tidlig kortfattet og en sen bredere tekst fra forfatterens hånd; alle traditionens versioner må antages at gå tilbage til en og samme original. Ved at kuldkaste tilliden til A 1 som grundtekst forøger Anne K. G. Kristensen på den ene side forskningens vanskeligheder ved at gøre det umuligt at fastslå, hvad Adam præcis har tænkt sig at skrive; på den anden side forøger hun dens muligheder ved at legitimere brug af B- og C-traditionerne. Et helt væsentligt spørgsmål formuleres klart samtidig med, at dets formentlige ubesvarlighed erkendes: hvordan har Adam selv opfattet sin tekst? Var den et afsluttet, færdigredigeret værk, eller var den en »kladde«, som han til stadighed arbejdede på med indskud og marginalnoter? Hvis det sidste er tilfældet, forholder det sig måske sådan, at enhver Adam-afskriver simpelthen har været nødt til at foretage sin egen subjektive bearbejdelse og dermed grundlægge en manuskripttradition?

Anne K. G. Kristensen siger det ikke direkte, men den slutning trænger sig på efter læsningen af hendes bog, at det aldrig mere vil blive muligt at udgive en alment accepteret Adam af Bremen grundtekst. Der til er manuskripterne for varierende; de låner på kryds og tværs fra hinanden, hvilket ikke mindst fremgår af bogens andet hovedafsnit, en analyse af et manuskript indenfor B-traditionen, som C. A. Christensen har fundet i England.

Helge Paludan

Erik Lassen: Dansk Sølv. Gyldendal, Kbh., 2. udg. 1975, 295 s., ill., kr. 184 (indb. kr. 210).

Dansk sølv udgør et betydningsfuldt, historisk kilde-materiale, fordi det er stemplet. Mens alle andre arter af brugs- og prydenstande – møbler, porcelæn og fajence, glas eller hvad det nu kan være – kun sjældent direkte røber deres alder og oprindelse, og selv bygninger kun undtagelsesvis giver utvetydige ud-sagn om deres opførelse, fortæller det stemplede, danske sølv i regelen, både hvornår det er fremstillet, hvem der har gjort det, og hvor det er sket. Ofte supplerer inskriptioner, våbener eller bomærker med oplysninger om, hvem arbejdet har været bestemt for eller har tilhørt.

Sølvet, der i sig selv er en dobbelt værdimåler – som kostbart ædelmetal og kunstfærdig forarbejdet kunstgenstand – får derudover en særbetydning for den historiske forskning, der er indlysende. Ikke blot kultur- og kunsthistorien, også den sociale og økonomiske historie har i sølvet et kilde-materiale, der næppe kan overvurderes. Dette til trods er dansk sølv ikke blevet studeret i større udstrækning, eller – når undtages det møntede sølv – i anden sammenhæng, end den kultur- og kunsthistoriske.

Dette sker da heller ikke i foreliggende værk, der så vidt forfatterens egen efterskrift »er et uforandret optryk af udgaven fra 1964 bortset fra ganske enkelte rettelser og omhyggelig korrekturlæsning. Billederne er de samme, men bogen har fået et nyt smudsomslag«. Det er unægteligt ikke ganske tilfredsstillende. For selv om Erik Lassens fremstilling i mange hense-ender er forbilledlig – navnlig i dens fornemmelse for de omtalte gamle sølvgenstandes kunstneriske og håndværksmæssige kvalitet og dens uskrymmede glæde over det hvide metals muligheder – er den på ingen måde det standardværk, som titlen »Dansk Sølv« lægger op til. Tværtimod, det er et højt personligt, meget fængslende causeri over en række udsøgte, gamle sølvgenstande, der mest ønskes ud fra deres æstetiske og funktionelle sider. Omvendt lagde Camillus Nyrops gamle værk fra slutningen af forrige århundrede vægten på fagets og laugets historie.

Alligevel er der meget at glædes over ved gensynet med Erik Lassens bog. Den bør bedømmes ud fra sine egne forudsætninger og, som alle andre, vurderes mere efter, hvad den giver, end efter hvad den mangler. Læst på rette vis rummer den da også et rigt, navnlig kulturhistorisk stof, ligesom den stiller sølvtøjet i et mere umiddelbart forhold til den almindelige samfundsudvikling, end det almindeligvis sker i kunsthistoriske eller kunstindustrielle fremstillinger. Det sene 17. og 18. århundredes bedre lyskilders betydning for udviklingen af det blanke metals brudte og knækkede flader, f.eks., eller de både dekorativt og funktionsbestemte overensstemmelser mellem bordduge, sølvtøj og serveringstilbehør af andet materiale. I bogstaveligste forstand kommer der ikke blot sølv-

tøj, men også dug på bordet og lys i stagerne i Erik Lassens bog.

Som forfatter – man kunne næsten sige fortæller – legemliggør Kunstindustrimuseets chef selv sit museums decente kvaliteter. Veloplagt, men aldrig påtrængende eller snakkesalig, fremlægger han sit stof med den selvfølgelig kompetence, der må følge med at være »den mand i Danmark, der ikke bare har set mest sølv, men også haft sølv mellem hænderne«, som samleren og kenderen Bo Bramsen formulerer det. Det er den klassiske, danske museumsmandsstil, let tilgængelig uden at være tilstræbt populariserende, autoritativ uden at være »videnskabelig«. Her står det halve ikke i noterne og de kollegiale »hip« ikke mellem linierne. Den fornøjelse, forfatteren helt utvivlsomt har haft ved at skrive sin bog, overføres af sig selv til læseren. Det er én af fremstillingens virkelige fortjenester.

»Bogen foregiver i øvrigt ikke at være videnskab, den er et forsøg på at give en læselig, sammenhængende skildring af det danske sølvs kunsthistorie fra Jelling til laugstidens slutning«. Det siger forfatteren selv i sin efterskrift, og på de ord skal han her holdes fast. Efterskriften udtrykker også andre forbehold, som snarere havde hørt hjemme i forordet: en mere indgående behandling af kirkesølvet må være Nationalmuseets sag, regalier og klenodier Rosenborgs. »Skildringen i bogen holder sig til korpusarbejder og går uden om smykker, bestik, hovedvandsæg og tobaksdåser«. Men holder forfatteren sig nu egentlig til den af ham selv definerede opgave, »det danske sølvs kunsthistorie«?

I så henseende giver fremstillingen, som så ofte inden for kunsthistorien, både for lidt og for meget. Vi skal her mindre opholde os ved, at begrebet »dansk sølv« forstås så rummeligt, at ikke blot objekter af det endnu ældre metal guld inddrages i fremstillingen, men også af det knapt så ædle kobber – »de gyldne altre« f.eks. – fordi »reliefferne er drevet op på guldsmedevis«. Til nød kan man vel også gå med til, at arbejder i udskåret træ (!) behandles, når det er forgyldt som Claus Bergs berømte altertavle i Odense, om end med den noget søgte begrundelse, at »den virker på beskueren med guldets glans og rigdom«(!). Men når den tålmodige læser så til sidst præsenteres for Brüggemanns Bordesholmer-tavle (der aldrig har været forgyldt), er vi endt langt ude på kunsthistoriens overdrev.

Forvirringen kulminerer i kapitlet »Christian I i Italien«, der tjener til introduktion af begrebet »renaissance« – med en omtale af Meliolis konge-medaille (af bronze – og udført i Mantova 1474!). Det var dansk sølv, bogen skulle handle om. Tilmed placeres det italienske arbejde i den kunsthistoriske sammenhæng med det ikke uinteressante forbehold, at »hvis medaillen har været forevist kongens stempelskærere, der tillige var guldsmede (det var dansk sølv, bogen skulle handle om) – har den tilsyneladende intet spor sat sig«. Tableau! *Det var dansk sølv bogen skulle handle om!!*

Så vidt i fremstillingen har der allerede været

grund til at undre sig over ét og andet. Udvalget af omtalte genstande, f.eks. Selve bogens udgangspunkt begrundes med, at »Jelling er historisk mark. Her ender sagntiden, og her begynder den kristne middelalder. Derfor er Jellingbægeret sat i spidsen for en skildring af Danmarks middelalderlige guldsmedekunst«. Kort efter erfares det, at den seneste forskning »har rokket ved Jellings datering«. Altså alligevel ikke historisk mark? Hvorfor så spille plads og papir på vikingernes dyreornamentik, når alle jernalderens rige skattefund med selve hovedstykket i nordisk guldsmedekunst, Guldhornene, er udeladt? Og det, skønt forfatteren dvæler længe og unødvendigt ved drikkehorn (af horn!), med og uden sølvbeslag.

Senere erfares om Magrethebægeret, men ikke om Dagmarkorset, om medailler af bronze, men ikke om mønter af sølv, om rigssværd af guld, men ikke om knive af sølv – mens faddergaven til Christian IV, den pragtfulde »rosenblomme«, får ret så udførlig omtale, men ikke ses på baggrund af de broncemortere og bødkerarbejder, den øjensynligt efterligner i et ædlere stof. Kort forinden er det hævdet, at »indtil slutningen af renaissancens århundrede er der næppe udgået mange originale arbejder fra vore guldsmedeværksteder«. Her burde fremstillingen være begyndt, i stedet for at give en utilstrækkelig oversigt over middelalderens og det 16. århundredes frembringelser, og postulere en kontinuitet på grundlag af lutter væsensforskellige unica.

Fra det 16. århundredes slutning til ind i det 19. er forfatteren anderledes systematisk. Det er øjensynligt, at han – ikke uden grund – koncentrerer sig om relativt få objekttyper, der til gengæld er til stede i så stor og alsidig mængde, at det virkelig er muligt at gennemføre den kunsthistoriske udviklingslæres formanalyse, uden alt for mange svinkeærinder til genstande af guld, bronze og træ.

Alligevel svækkes fremstillingen også her af en skævhed i udvalget, der vel næppe helt kan undgås inden for et så æstetisk bestemt emne som sølvtøj. Selv om det rigelige og meget smukke billedmateriale er valgt med omtanke og tilstræber en alsidig belysning af teksten, er det øjnnefaldende, at det i højere grad præges af nutidens forkærlighed (eller er det forlægets?) for det enkle, end af de krav til sølvtøjets dekorative udformning, som samtiden stillede. Problemet er unægteligt fælles for både historien og kunsthistorien, men føles med så meget større vægt i en billedbog, som den foreliggende.

Uoverensstemmelsen er mærkbar på baggrund af forfatterens egen definition af begrebet »barok« som »det uregelmæssige, det forkerte, det overdrevne«, fulgt af den snusfornuftige konstatering, at »et begreb som barokkunst fattes af enhver, uden at man måske gør sig klart, hvad der egentlig forstås ved glosen«. Det gør man i hvert fald ikke på grundlag af det udvalg af »baroksølv«, som Erik Lassen viser. Det er hverken videre uregelmæssigt eller overdrevent, men svarer bedre til, hvad man i dag forlanger af godt sølvtøj: enkelhed i form og udsmykning, funktionalisme i kort begreb. Her, som i selve fremstillingen, taler

nutiden om fortiden og ikke denne om sig selv, og det mærkes, at en stor del af de gengivne objekter blev vist på Kunstindustrimuseets store udstilling af dansk sølv 1550–1950 for 25 år siden.

En anden, ikke mindre generende indsnævring af fremstillingens horizon er vel snarere begrundet i forlagets kommercielle opfattelse af, hvad der sælger bogen. I ikke ét eneste tilfælde er de ornamentstik og grafiske forlæg, hvis betydning for det danske sølv både i det 16., 17. og 18 århundrede forfatteren så rigtigt fremhæver, kommet med. Stefano della Bellas og Gottfried Müllers ornamentikserier, Christian van Vianens »Constige Modellen van verscheyden silbern Vasen«, Joannes Lutmas arbejder, Jean Berain »Desinateur de la Chambre et du Cabinet du Roi« og hans landsmænd J. A. Meissoniers og Pierre Germains fortegninger – det bliver alt sammen kun til omtale, aldrig til billeder. Kun tegningen til Københavns guldsmedelaugs mesterstykke fra 1758, hvorefter lauget målte guldsmedesvendenes formåen, er afbildet. Det er lidt magert, og egentlig overflødigt, når den løjelige temaskine »med løvefødder og geschweifninger« samtidig gengives i flere, næsten helt identiske udførelser.

Flemming Jerk

Helge Klint: Efterretningstjenesten og hærens illegale transporttjeneste 1940–45. Antikvariat Richard Levin og Co. Aps. København 1977, 188 s., kr. 87,20.

Forfatteren, der er officer og som sådan deltog i hærens illegale arbejde under besættelsen, har tidligere i et par artikler behandlet enkelte områder af denne bogs emne. Dette er også omtalt i Hæstrups »Hemmelig Alliance«, og endelig er det skildret i nogle erindringer. På denne baggrund er det med nogen forventning om nye oplysninger og synspunkter, at man åbner denne bog.

Som titlen antyder behandles 2 emner. I realiteten er der tale om selvstændige afsnit, som ikke forbindes med hinanden. Bogen indledes med et forord, hvor Klint redegør for formålet med sin fremstilling om efterretningstjenesten. Derpå følger selve redegørelsen, og emnet afsluttes med et efterskrift, en materialeoversigt samt et noteapparat. Anden del – om transporttjenesten – er opbygget på lignende måde. Der mangler således en egentlig indledning og en afslutning eller konklusion. Ej heller findes en samlet fortegnelse over kilder og litteratur samt et register. Som bogen er opbygget, får man ingen samlet oversigt over hærens illegale virksomhed under besættelsen, ligesom de formelle mangler delvis gør den uoverskuelig.

Det må dog straks tilføjes, at Klints ærinde er langt mere beskedent end en oversigt over hærens illegale virksomhed. I forordet til afsnittet om efterretningstjenesten oplyses, at formålet er at uddybe og korri-

gere Hæstrups omtale af emnet, idet Klint mener, at denne er skæv og unuanceret, eftersom en af lederne af tjenesten – Truelsen – omtales alt for rosende, medens den anden – Schjødt-Eriksen – bliver alt for kortfattet og kritisk omtalt.

Når dette spørgsmål tages op, skyldes det, at Schjødt-Eriksen på grund af sin virksomhed og sin person til en vis grad blev målet for den kritik og mistro, som medlemmer af den civile modstandsbevægelse følte og fremsatte overfor hæren. En mistro der havde sit udgangspunkt i hærens passive rolle i besættelsens første år samt dens lydighed overfor politikerne. I lyset af disse forhold er Klints bog også et forsvar for hærens rolle under besættelsen.

Redegørelsen for efterretningstjenesten indledes med et kapitel om perioden fra 9. apr. til 12. okt. 1943. Hærens og marinens efterretningstjenester oprettede meget hurtigt efter den 9. apr. et kommunikationssystem, der forsynede englænderne med efterretningsstof. I København indsamledes oplysninger om de tyske styrker i Danmark og om trafikken gennem de danske farvande. Materialet sendtes til Stockholm til Ebbe Munck, som viderebragte det til det engelske gesandtskab.

Som følge af den 29. aug. 1943 ophørte denne virksomhed en kort tid, og flere af de ledende efterretningsofficerer måtte tage til Sverige. Tjenesten blev reorganiseret. Der oprettedes en afdeling i Danmark ledet af reserveofficeren Svend Truelsen. Via kurér etableredes forbindelse med Stockholm, hvor der oprettedes en anden afdeling, der bearbejdede de indkomne informationer og derefter overgav dem til englænderne og svenskerne. Denne afdeling lededes af de faste efterretningsofficerer Nordentoft og Mørch.

Klints redegørelse for disse begivenheder er såmænd udmærket men langtfra ny, idet den næsten udelukkende bygger på Ebbe Munchs erindringer, der udkom i 1967.

Den videre fremstilling koncentrerer sig om afdelingen i Danmark – om den centrale ledelse i København samt om arbejdet ude omkring i landet. Denne skildring er hovedsagelig berettende. Materialet, der er benyttet, er Hæstrups værk samt de i Hærens arkiv beliggende rapporter fra de officerer, som i perioden 1943–45 var placeret i nøglestillinger i efterretningstjenesten i Danmark, og som Hæstrup kun i ringe omfang benyttede i sin behandling af emnet i »Hemmelig Alliance«. Som en slags afslutning på redegørelsen for efterretningstjenesten tages i et efterskrift kritisk stilling til Hæstrups fremstilling, især vedrørende Truelsen og Schjødt-Eriksens indsats. I sin behandling af dette spørgsmål har Hæstrup i vid udstrækning benyttet Truelsens egne udsagn, hvorimod Klints redegørelse herfor er både bredere og bedre kildemæssigt underbygget. Klint har derfor sikkert ret i, at også andre end Truelsen bør have del i æren af efterretningstjenestens arbejde. En indsats de allierede vurderede meget højt.

Men selvom Klint giver en bedre fremstilling af emnet og bringer nye oplysninger i forhold til Hæ-

strup, er meget heraf ikke længere nyt, thi en stor del af oplysningerne er allerede blevet fremlagt i Schjødt-Eriksens erindringer, der udkom i 1976.

I redegørelsen for hærens illegale transporttjeneste oplyses indledningsvis, at formålet hermed er at udbyde Amstrups fremstilling heraf i hans afsnit om hæren efter den 29. aug. 1943 i trebindsværket »Danmark under Besættelsen« fra 1947, redigeret af Vilhelm la Cour. Denne uddybning sker på grundlag af det samme kildemateriale, som benyttedes i afsnittet om efterretningstjenesten.

Under interneringen af hærens officerer oprettedes en illegal stab under generalløjtnant Ebbe Gørtz. Da interneringen ophørte gik denne stab igang med at opstille og organisere illegale grupper af befalingsmænd – de såkaldte O-grupper. Endvidere iværksatte man forsøg på at skaffe våben, bl.a. førte man forhandlinger i Sverige om indkøb af 3000 maskinpistoler. Og efter man i nov. 1943 fik kontakt med frihedsrådet, og der blev aftalt et samarbejde, hvor rådet anerkendtes som leder af kampen mod tyskerne, bestemtes det, at disse våben skulle fordeles ligeligt mellem hæren og de øvrige modstandsgrupper.

Som et nødvendigt element til at tilvejebringe og fordele våben og udrustning begyndte den illegale stab også at opbygge en illegal transporttjeneste, der blev ledet af Schjødt-Eriksen.

I en række periodisk inddelte kapitler redegøres for denne organisations virksomhed. Fremstillingen afsluttes med en omtale af transporttjenestens indsats set i sammenhæng med, hvad der i øvrigt blev modtaget og fordelt af våben til modstandshæren. I alt modtog og fordelte organisationen 8000 våben eller 25% af den samlede våbenbeholdning ved befrielsen.

Det bedst kendte og samtidig mest omdiskuterede spørgsmål vedrørende transporttjenestens virksomhed både under og efter krigen, var fordelingen af de 3000 maskinpistoler, som man efter mange og besværlige forhandlinger havde fået indkøbt i foråret 1944. I Frihedsrådet mente man – hvilket siden er blevet gentaget af Hæstrup – at Schjødt-Eriksen forsynede O-grupperne med disse våben i et relativt videre omfang end de »civile grupper«. Når rådsrepræsentanterne reagerede så skarpt i denne sag, skyldtes det bl.a., at de allieredes leverancer af våben i første halvdel af 1944 kun var på 1150 stykker våben. I relation hertil var de 3000 svenske maskinpistoler meget vigtige.

I et par artikler har Klint tidligere imødegået denne påstand, og så vidt det kan ses med rette tilbagevist den (Historisk Tidsskrift 12 rk., bd. 4, 1969, s. 184–89 og Militært Tidsskrift 1974, s. 283–88). Sagen fik imidlertid den konsekvens, at forholdet mellem hæren og Frihedsrådet, der i forvejen ikke var for godt, blev yderligere belastet. I forbindelse med hele dette spørgsmål kan det undre, at Klint i sin bog ikke referer til disse artikler eller i højere grad har indarbejdet dem i fremstillingen. Dette kan enten skyldes, at han har anset spørgsmålet for uddebatteret, eller også er bogen måske i virkeligheden et ældre arbejde, som først nu udgives. Det forekommer nemlig også ejen-

dommeligt, at Schjødt-Eriksens erindringer slet ikke omtales.

Ligesom for redegørelsen for efterretningstjenesten gælder det, at Klint i sin fremstilling af transporttjenestens illegale virksomhed ikke bringer mange nye oplysninger eller synspunkter. Dette skyldes dels, at Schjødt-Eriksens erindringer som nævnt udkom for et år siden, dels at Klint ikke selv kan bidrage med ret meget, eftersom han fra jan. 1944 til marts 1945 sad i Stockholm og var andenhandsvidne til hovedparten af de begivenheder, som han skildrer. Disse forhold samt bogens formelle mangler medfører at udbyttet af bogen nok vil være begrænset for den velinformerede læser.

Men selvom Klint i sin fremstilling således ikke har fremlagt synderlig meget nyt, er de områder af modstandsbevægelsens historie, som han har behandlet, dog langtfra endelig belyst. Der findes stadig top-skikkelser, som endnu ikke har taget bladet fra munden, eller hvis arkiver endnu ikke er tilgængelige. F.eks. ville redegørelser fra Gørtz og Mørch formodentlig kunne kaste nyt lys over emnet. Det gælder derfor for dette, som for andre aspekter af besættelsestidens historie, at det bør tilkomme fremtidens historikere at skrive herom.

Ole L. Frantzen

H. Thueslev: Det kongelige Assistenshus. Københavns Assistenshus og anden pantelånervirksomhed, G.E.C.Gad, København, 1976, 345 s., ill., kr. 115.

Tidligere direktør for Det kgl. Assistenshus, cand. jur. H. Thueslev har på grundlag af et meget omfattende kildemateriale skildret institutionens snart 300-årige historie. Til indledning er benyttet forarbejder, der skyldes hans nærmeste forgænger, Godtfred Skjerne, men forfatteren har i høj grad suppleret det foreliggende ved egne kildestudier på de største og vigtigste arkiver og biblioteker i hovedstaden. Arbejdet med assistenshusets historie siden oprettelsen i 1688 førte ham ind på en spændende efterforskning af, hvad der før den tid eksisterede af pantelånervirksomhed i Danmark. M.h.t. værkets karakter foretrak Thueslev efter nøje overvejelse at give »en alsidig kronologisk skildring som medtager de fleste kendte begivenheder af nogen interesse«, samtidig med at »et udvalg af de skiftende tiders kritikere og kronikører kommer til orde«.

Værket omfatter 9 større afsnit, der spænder fra en udenlandsk forhistorie og Christian IV.s oprettelse af det første offentlige pantehus indenfor det danske monarki (i Glückstadt 1616–20) til »det faktiske monopols tid 1936–74«. Imellem ligger afsnit om assistenshuset i privatdriftens tid 1688–1751, hvorefter det blev organiseret som statsorganisation (søkvæsthustiden indtil 1860, fulgt af frikonkurrencetiden til 1936, begge perioder i to tidsafsnit). Meget er håndt,

siden den københavnske købmand og reder Nicolai Wesling ansøgte om at måtte oprette »et assistenshus, hvor enhver penge til låns mod pant kan bekomme«, som det hed i den kgl. forordning af 3. april 1688. Det er en lang beretning om institutionens mangfoldige vanskeligheder, dens kamp mod ulovlige lånehuse, om tyverier, indbrud og besvigelser, kritik og reformforslag, forandringer og forbedringer både med henblik på lånernes og personalets interesser i tidens løb. Morskabslæsning er det ikke, men skildringen rummer også oplivende momenter, ikke mindst når »kritikere og kronikører« får ordet. Meget læseværdige er f.eks. citaterne fra den unge Herman Bangs »Fra Assistenshuset«, der giver et levende indtryk af, hvorledes livet kunne forme sig på en af assistenshusets store dage, med Bangs karakteristiske ængstelse for, at hjælpen ikke i særlig grad vil nå dem, der har mest behov for den. Overfor Herman Bangs betragtninger har værketets forfatter dog villet fremhæve »et velordnet pantelånervæsens beskyttende virkning for vanskeligt stillede lånsøgende«, indbefattet »de letsindige«, som Bang havde omtalt.

Det kan ikke overraske, at direktør Thueslev ligesom forordets forfatter vil mene, at den ordnede form for pantelånervirksomhed gennem tiderne har været en fornuftig social indretning. Han har gjort sit til at hindre, at »den planlagte aflivning af det gamle sejlivede væsen« er gået sin gang, uden at man har sikret sig duelige arvtagere. Det er nu hans håb, at han må få uret i sin dystre spådom om, at lukningen især vil blive til glæde for det grå lånemarked.

Værket afsluttes med en række oversigter, der belyser klientel, panternes art, sæsonsvingninger i antallet af pantsætninger og indløsninger i forskellige perioder, samt vurderer forholdet til fattig- og socialhjælp, folkepension m.m. Endvidere omtales personaleforhold i ældre og nyere tid. Litteratur-, navne- og sagregister er nyttige for læseren, der måske mest umiddelbart vil have glæde af det store billedmateriale (se fortegnelsen s. 334 f.). Uforglemmeligt er Frants Henningsens maleri fra 1893, »Hos en pantelåner«, som Statens Museum for Kunst desværre har deponeret på et provinsmuseum.

Fridlev Skrubbeltvang

Aleks. Frøland: Huset G.E.C.Gad 1855–1956.
G.E.C.Gads Forlag, København 1976, 162 s., ill., kr. 46.

Der skal nok være særlige problemer for den, der skal skrive et lejlighedsskrift for en virksomhed eller en anden institution, der gerne vil se sig selv i et pænt lys. Det kan i hvert fald let være baggrunden for nogle af de ting, jeg vil anmærke i det følgende.

Man fornemmer tydeligt, at Gads Forlag har haft til hensigt at sætte sig selv et solidt minde med denne bog, såvel i det ydre som i teksten. Bogens disposition er monumental. Hovedvægten i fremstillingen ligger

på to mænd: Firmaets grundlægger, G.E.C.Gad, og fondets stifter, Frederik Hegel Gad. Om de to fortæles i hver sit store afsnit, blot adskilt af et mindre intermezzo med Fr. Gads ældre broder, Oscar Tønsberg Gad, der døde allerede i 1920. Aleks. Frøland beretter pertentligt og venligt sine personers biografi under disse prægnante kapiteloverskrifter, der næsten uden variation gentages fra afsnit til afsnit: Faget og tiden – Ungdom og læreår – Boghandleren – Forlæggeren – Organisationsmanden – Personlighed og familieliv/Mennesket. Der bliver plads til et lille smil undervejs, men fremstillingen forbliver udvendig. Bogen har karakter af en oversigt.

De bedste afsnit i bogen er de hastige indblik i branchens udvikling siden 1800-tallets begyndelse. Fremstillingen af den store strid mellem Gyldendal og Boghandlerforeningen i 1914 om salg af bøger ved kolportage, hvor Fr. Gad deltog som formand for Boghandlerforeningen, er næsten livfuld. Frøland gør selv opmærksom på, at disse afsnit er skrevet med udgangspunkt i Vimmelskafte, – men huset Gad var jo stærkt engageret i organisationsarbejde. Derimod er oversigterne over familien Gads udgivervirksomhed, der ved siden af Gads Forlag indtil 1893 også gav sig udtryk gennem Forlagsbureauet (stiftet som et boghandlerejet udgiverselskab i 1854 med større opgaver for øje, men efterhånden opslugt af Gads Forlag), så tørre, så tørre! G.E.C.Gad, der bl.a. gennem sit ægteskab med Dorthea Tønsberg fra Christiania havde forbindelse til den norske boghandlerverden, havde svensk og norsk litteratur som et speciale, men i øvrigt blev teologien og juraen snart forlagets grundpiller, sammen med visse håndbøger og kulturhistoriske udgivelser. Bedst kendt er nok Trap Danmark, som huset Gad har stået bi ved alle fem udgaver.

Der er et forbavsende enhedspræg over forlagets virke under G.E.C.Gad og Fr. Gad, – og for så vidt den dag i dag. »Nutidig skønlitteratur gav Fr. Gad sig ikke af med. Det er der så mange andre, som gør, sagde han i interviews ved hundredårsjubilæet i 1955«. I øvrigt møder læseren ingen overvejelser bag forlagets repertoire, men, som det er fremstillet her, er det fristende at se en sammenhæng med det miljø, som G.E.C.Gad skildrer i nogle selvbiografiske optegnelser, han gjorde i sit 75. år: »Jeg voksede op i et kærligt og forstandigt hjem, omgivet af mange søskende. (...) Takket være mine elskede forældre har jeg fået en god opdragelse. De har lagt kærlighed, retskaffenhed, sandhed, nøjsomhed, takt og andre gode egenskaber i min sjæl. (...) Jeg betragter det for en stor lykke at have så udmærkede forældre, hørende til den bedre middelklasse, under gode vilkår med gudsfrygt og tro. Det har været min styrke i de unge år og min trøst i de senere år«.

Den økonomiske side af forlagets drift forbigås helt, og hvad Frøland kan fortælle, der tangerer økonomien, fremkommer helt tilfældigt. I forbindelse med udgivelsen af førsteudgaven af Dansk Biografisk Lexikon skriver forf. således: »Engang kendte Forlagsbureauet ikke sin besøgstid. Det afslog i 1885 at udgive C.F.Bricks biografiske lexikon, som Frede-

rik V. Hegel derefter påtog sig udgivelsen af for egen regning. Æren var større end fortjenesten«. Så var det vel netop en sund forretning G.E.C.Gad gjorde! Omkring 1880 tilbød Forlagsbureauet indbinding af en verdenshistorie af Cesare Cantus i syv bind plus register for blot kr. 15,50 for det hele. »Var der tale om en camoufleret nedsættelse?«, spørger Frøland. Det kunne da have været undersøgt! Bogbind synes relativt billige. To smukke, dekorerede bind fra 1881 og 1894 kostede f.eks. henholdsvis 5 kr. og 3 kr. (se ill. side 89). Og det er ikke eneste gang Frøland undlader at forfølge en påbegyndt tankegang. Men økonomien har øjensynligt været et tabu. Frøland fortæller, at Fr. Gad var positivt indstillet overfor biblioteksvæsenet, men »dog blev biblioteksrabatten i hans tid [som formand for Boghandlerforeningen] nedsat fra 25 til 20 pct.« Jamen, hvordan stod Fr. Gad selv overfor dette? Det er da en ærlig sag at drive forretning med bøger.

G.E.C.Gads Fond, der blev stiftet i 1953, tegner i grunden huset Gads særpræg. Et fond var jo den rette fremtid for et privatejet firma uden arvinger, men desuden griber fundatsen tilbage til det midlstandsmiljø, som G.E.C.Gad beskrev i de omtalte erindringsblade: »Fonden skal virke til gavn for videnskabelige, kulturelle og kirkelige formål samt for en begrænset årrække bidrage med et beløb til nulevende familiemedlemmer og deres børn«.

I det ydre er bogen tilrettelagt af Erik Ellegaard Frederiksen, og den er en fornøjelse blot at blade i. Det er værd at fremhæve de smukke illustrationer; de mange gengivelser af titelblade og sk. komponerede bogbind giver et indtryk af den skiftende smag indenfor bogkunsten. Håndværksmæssigt er det en meget smuk bog.

Steen Ove Christensen

Lars Børge Fabricius: Træk af dansk Musiklivs Historie m.m. Omkring Etatsraad Jacob Christian Fabricius' Erindringer. København, Nyt nordisk Forlag Arnold Busck, 1975. XII + 603 s., ill., kr. 149,50.

»Træk af dansk Musiklivs Historie m.m.« er den lidt pudsige titel, som juristen Lars Børge Fabricius har givet sin omfattende monografi om farfaderen, bankmanden og musikskeren Jacob Christian Fabricius (1840–1919). Fra sin ansættelse i Nationalbanken i København 1861 til sin afsked som hovedbogholder 51 år senere levede han en embedsmands stilfærdige tilværelse. Gennem sin slægt og sin omgangskreds hørte han til det højere borgerskab, men bag den rolige overflade brændte en aldrig slukket kærlighed til musikken. Som initiativtager, planlægger og gennemfører af en række musikalske projekter blev han en dominerende baggrundsfigur i sin tids musikliv: Som medstifter af Koncertforeningen (1874–93) og en af hovedmændene bag den nordiske musikfest i

København 1888 prægede han ganske markant det københavnske musikliv, og som igangsætter af Samfundet til Udgivelse af dansk Musik og af ombygningen af det Schimmelmann'ske palæ til Koncertpalæet – det nuværende Odd Fellow-palæet – rækker hans indsats frem til idag. Når dertil kommer hans øvrige organisatoriske virksomhed – fra kammermusikforeningen »Vega« (den første i landet?) til den selskabelige musikforening »Fermaten« – og hans egen kompositionsvirksomhed, så forstår man, at forfatteren gennem en grundig belysning af disse indsatser tillige har ønsket at bidrage til et sammenhængende billede af dansk musikliv i sidste halvdel af forrige århundrede.

Kernen i fremstillingen danner Jacob Fabricius' erindringer, fuldført 1915, suppleret med oplysninger fra sønnen Otto Fabricius. Bogen indledes med en skildring af slægten Fabricius begyndende med natur- og sprogforskeren og Grønlandsmissionæren Otto Fabricius (1744–1822), og efter gengivelsen af Fabricius' erindringer former de følgende ca. 500 sider sig som et »tema med variationer« over disse. Forfatteren følger stort set erindringernes disposition – fra Fabricius' levnedsløb over hans offentlige virksomhed til hans stilling som komponist – og gennem inddragelsen af et imponerende stort trykt og utrykt kildemateriale bygger forfatteren fremstillingen op som store kommenterende og supplerende kapitler til de mere ordknappe erindringer. Det ville have været nyttigt med en samlet kildefortegnelse og bibliografi bagest i bogen, der ville spænde fra aktstykker i arkiver til avisomtaler og erindringsbøger; i stedet anføres henvisningerne kun i fodnoterne, og til bogens anvendelighed som opslagsværk bidrager nu kun de fyldige kapiteloversigter i indholdsfortegnelsen og det minutiøst udarbejdede personregister med over 1700 navne.

Slægts- og personalhistorie, monografi og tillige et bidrag til dansk musiks socialhistorie – således anlagt kan fremstillingen ikke undgå at få et diffust præg. Dele af emnet er ellers spændende og aktuelt: Kulturlivet i en brydningstid i det 19. århundredes danske samfundshistorie, dets afhængighed af det fremvoksende liberale industrisamfunds subsidier, forsøgene på en demokratisering af musiklivet i takt med Københavns hastige befolkningstilvækst og som modvægt mod den stigende kommercialisering, og her en mand i centrum med et ben i hver lejr og ikke uden indre spændinger. Med sorg blev Fabricius efter eget udsagn ansat i Nationalbanken, men kompenserede med stor kraft for embedsmændens bundne tilværelse i sin fritid. Han var højretilhænger, men med en social forståelse, der bl.a. viste sig i hans projekt til statsarbejderboliger; han var svag af konstitution, men grundig og sejt i planlægningen og gennemførelsen af sine ideer og dertil hæderlig og ordholden i modsætning til nogle af de kapitalstærke understøttere af hans planer. Spændende kulturpolitisk læsning er f.eks. kapitlet om Koncertpalæets møjsommelige tilblivelse, ligesom hele fremstillingen især giver værdifulde bidrag til *koncertlivets* historie i det pågældende

tidrum. Men ellers er forfatteren først og fremmest præsenterende og refererende i fremlæggelsen af sit stof, i langt mindre grad selvstændigt bearbejdende og fortolkende. Hele bogen kunne have vundet ved en stramning (således er afsnittet om Samfundet til Udgivelse af dansk Musik i alt væsentligt et ordret optryk af forfatterens artikel i Samfundets festskrift 1971), og man kunne have ønsket en mere kritisk sigtning af det fremlagte. »Med mere« er der så meget af i bogen, at læsningen undertiden bliver trættende, og nogen temaer eller hovedlinjer trækker forfatteren ikke op. Han er fængslet af detaljen og af opsporingen af, især personalhistoriske, oplysninger, men det skygger for overblikket, sammenfatningerne og udblikket. Det skal ikke lægges ham til last, at han afstår fra en egentlig gennemgang og vurdering af Fabricius' kompositioner; men det bliver vanskeligt at rehabiliter Fabricius som komponist blot ved at citere rosende udtalelser fra samtiden, og det er ikke gjort med at henvise til »Hakke-Mekanismen i dansk Musiks Andegaard« (s. 489) som hovedårsagen til, at Fabricius ifølge erindringerne følte sig kuet af sine komponistkolleger. Desuden ville en systematisk værkfortegnelse efter genrer og besætning have lettet overblikket over hans produktion; nu gengives blot Det kgl. Biblioteks fortegnelse over hans kompositioner med supplerende oplysninger.

På trods af sine mange aktiviteter synes Fabricius at have været en ensom mand. Nærmere kontakt havde han kun med sine to lærere Gebauer og Heise, med Barnekow og først og fremmest med Lange-Müller. Forfatteren er uforsonlig og unuanceret til det naive og stødende, når det gælder dem, der efter hans opfattelse ikke ydede Fabricius tilstrækkelig anerkendelse. Om Otto Malling hedder det, at han »har været en maalbevidst Stræber med veludviklede albuer« (s. 520), om Gade, at han »trods al Berømmelse var en Opkomling« (s. 518), og når Carl Nielsen ikke svarede på en indbydelse, får han påtalt, at »Høflighed har aabenbart ikke været den unge Komponists stærkeste Side« (s. 423). Væsentligt og uvæsentligt mellem hinanden, petitesseer og substans blandet sammen, præger den omstændelige, men i visse afsnit fængslende fremstilling. Og man er Lars Børge Fabricius taknemmelig for præsentationen af et stort dokumentarisk materiale. At bogen ikke giver et sammenhængende billede af tidens danske musikliv var ikke at forvente, men meget upåagtet stof er draget frem, og selvom forfatteren er karrig med tak til dem, der må have ydet ham bistand i hans store indsamlingsarbejde, vil både personalhistorikere, kulturhistorikere og musikhistorikere vide at sige ham tak for bogen – her findes mange brikker, der kan passes ind i en skildring af periodens kulturliv i socialhistorisk belysning.

Niels Martin Jensen

Kjeld de Fine Licht: En arbejderkoloni på Frederiksberg. Foreningen til gamle Bygningers Bevaring. Kbhvn., 1977. 119 s., ill., kr. 63,25.

Bogens emne er Frederiksberg Gasværks Arbejderes Byggeförening og de huse foreningen lod opføre. Foreningen ændrede hurtigt navn til Frederiksberg Arbejderes Byggeförening og hed senere slet og ret Frederiksberg Byggeförening. Husene ligger på Folkeets Allé og på Friheds-, Ligheds- og Broderskabsvej, de blev opført 1899–1900 efter tegninger af arkitekterne Gotfred Tvede og Olav Schmidth.

Det er denne bebyggelses arkitektoniske kvaliteter, der har fået Kjeld de Fine Licht, der selv er arkitekt, til nærmere at undersøge bebyggelsen, foreningen bag den og opførelsesomstændighederne. Kolonien bestod oprindeligt af 45 dobbelthuse, syv enkelthuse samt en foreningsbygning med otte butikker og med lejligheder. Senere er et enkelt dobbelthus og foreningsbygningen revet ned, og kvarteret har undergået mange ændringer. Husene adskiller sig bl.a. fra de øvrige samtidige byggeföreningshuse ved at være opført i »palæstil«. Bebyggelsen indeholder syv hus typer, som alle er variationer over det samme skema, men de forskellige hus- og facadeudformninger medfører, at uniformiteten brydes.

Mod slutningen af 1890'erne dannedes en række byggeföreninger med det formål at opføre huse med henblik på selveje, at fordele husene ved lodtrækning blandt medlemmerne, samt at fremskaffe og afvikle lånene. Husene, hvis antal svarede til medlemmernes, indeholdt som regel to til tre lejligheder; ofte blev der også opført en forretningsbygning i tilknytning til byggeriet. Som baggrund for disse foreninger nævner man i reglen lov om lån til ombygning af overbebyggede og usunde bydele i København og købstæderne og opførelse af arbejderboliger af 26. 2. 1898. Loven, der ligesom en tidligere lov fra 1887 skulle gælde for en ti-års periode, havde en låneramme på to mill. kr.

Frederiksberg (Gasværks) Arbejderes Byggeförening blev stiftet 15. 3. 1898 på et møde indkaldt blandt arbejderne på Frederiksberg Gasværk af et »selvbestaltet femmandsudvalg«. Hvert medlem skulle ved lodtrækning have tildelt et halv- eller et enkelthus med to tre-værelses lejligheder. Medlems tallet blev senere fastsat til 97, og nye medlemmer kunne herefter kun optages, hvis der blev vakante pladser, og til disse havde arbejdere ved Frederiksberg Gasværk, Frederiksberg Sporvejsselskab og kommunale institutioner fortrinnsret. Kontingentet var en krone om ugen. Udskiftningen af medlemmer var stor, som årsag hertil nævnes, at kontingentet var for belastende. Frederiksberg Kommune, der skulle kautionere for statslånet, stillede på grund af disse vanskeligheder krav om indflydelse i foreningen, dette krav blev imødekommet.

Det spørgsmål, der altid bliver stillet i forbindelse med byggeföreningshuse, er, om husene nu også blev beboet af »arbejdere og dermed ligestillede«. I denne byggeförening huse ser det ud til, at det oprindeligt var tilfældet, men der skete en del udskiftning både

blandt medlemmer og lejere i løbet af de første par år. I flere af foreningerne blev husene hurtigt overtaget af nye og bedrestillede medlemmer.

de Fine Licht har disponeret fremstillingen på følgende måde: På baggrund af et indledende afsnit, hvor der kort gøres rede for byggeforeningsbevægelsen i hovedstadsområdet fra koleraepidemien i 1853 og frem til slutningen af 1890'erne, og for diskussionen om lov om lån til opførelse af arbejderboliger, redegør Kjeld de Fine Licht for Frederiksberg (Gasværks) Arbejdernes Byggeforening og dens virksomhed frem til 1922, hvor foreningen blev opløst, efter at husene var overgået til selveje, d.v.s. da foreningens mål var nået. Dette afsnit er delt kronologisk op i mindre afsnit. Særlig indgående beskrives foreningens virksomhed i de første år indtil 1904. Selve bebyggelsen og dens arkitektur er skilt ud, og bliver behandlet i et afsluttende afsnit.

Som kilder til fremstillingen bruges først og fremmest materiale på Frederiksberg Rådhus, Byggeforeningens forhandlingsprotokoller med referater fra bestyrelsesmøder og generalforsamlinger samt arkitekturtegninger. Bogen har mange, gode og oplysende illustrationer, og billedmaterialet er helt igennem fyldestgørende.

Bogen vil interessere mange, og i sit anlæg henvender den sig ikke kun til en snæver kreds. Store og små spørgsmål tages op til behandling i bogen, ligesom i foreningens forhandlingsprotokoller. De små sager får sine steder en lige vel fyldig omtale. Men man får et godt indtryk af, hvor mange forskellige problemer en sådan forening måtte tage sig af, men det gør unægtelig fremstillingen mindre overskuelig, og giver løse ender. F.eks. omtales finansieringen, men der er ikke nogen redegørelse for, hvorledes byggeriet egentlig blev finansieret, og hvilke lån der blev optaget.

Dokumentationen er nogle steder svag. Således skriver de Fine Licht f.eks. i indledningen (s. 12) om Det Classenske Fideicommis' forhandlinger med København Kommune i 1859 og 1865 ang. en grund »... så langt som til at give en gratis grund til foretagendet ville man [Københavns Kommune] dog ikke strække sig...« Nu havde Det Classenske Fideicommis flere grunde til at gå ind i et boligbyggeri for »mindrebemidlede«, og de var ikke alle filantropiske. Uenigheden med Kommunen gik bl.a. på den affindelsessum, der skulle betales til Kommunen, hvis Det Classenske Fideicommis senere ønskede at indløse grunden for at få fri rådighed over den.¹

I slutningen af bogen (s. 94) skriver de Fine Licht, at »gasværksarbejderne ikke ønskede, at deres huse skulle ligne arbejderboliger«. Det er muligvis rigtigt, men det bliver blot ikke dokumenteret i fremstillingen. Dette synspunkt hænger sammen med indledningen, hvor forfatteren skriver om modsætningen mellem gadernes navne og husenes udseende, og

sammenholder denne med en tidssvarende i Socialdemokratiet, mellem de »fjerne idealer« og den »faktiske politik«. Når man læser bogen får man mistanke om, at det snarere var Frederiksberg Kommune, som ikke ønskede, at husene skulle ligne arbejderboliger; oplysningerne i bogen peger mod arkitekterne. Tvede og Schmidth fremlagde allerede en tegning i september 1898, altså ganske kort tid efter at de var blevet foreningens arkitekter. Denne tegning svarer med ganske ubetydelige ændringer til en af hustyperne, jvf. billedteksten til fig. 22, s. 49. Da der ikke er indføjet noget konkret om hverken grund eller huse fra generalforsamlingen i juli 1898 og i det følgende halve års tid, er det vanskeligt at se, hvorpå udsagnet bygger. Den dokumenterede livlige diskussion blandt medlemmer fandt sted i 1899, men under denne bebrejder næstformanden arkitekterne for at se mere på den ydre end den indre udstyrelse. Foreningen kan naturligvis godt have formuleret krav om bebyggelsens udseende, men dokumentationen herfor mangler.

Inger Marie Kromann Hansen

Jørgen Dieckmann Rasmussen: Bønderne og udskiftningen. En undersøgelse af udskiftningen i det københavnske rytterdistrikt med særlig henblik på bøndernes holdning. I kommission hos Landbohistorisk Selskab, København, 1977, 167 s., kr. 36 + moms og porto.

De store landboreformer har altid indtaget en central plads inden for den landbohistoriske forskning. De har været behandlet ud fra en helhedssynsvinkel, ligesom delaspæker har været taget op til undersøgelse. Sidst har Jørgen Dieckmann Rasmussen analyseret bøndernes holdning til udskiftningen i den foreliggende bog, som bærer undertitlen: En undersøgelse af udskiftningen i det københavnske rytterdistrikt med særlig henblik på bøndernes holdning.

Bogen er en let omarbejdet specialeafhandling, som ved Landbohistorisk Selskabs hjælp er gjort tilgængelig for en videre kreds. Det er et rosværdigt initiativ, men det må anbefales, at man ved fremtidige udgivelser tænker på at gøre omslaget mere appetitvækkende. Som det fremtræder her giver det alt for tydelige mindelser om skoletidens regnebøger.

Som alle lignende afhandlinger tynges bogen i nogen grad af overdokumentation – af dens 167 sider optages de 40 af noteapparatet – men bortset herfra er den klart disponeret og så velskrevet, at enhver med interesse for landbohistorie eller Københavnsegens lokalhistorie kan have glæde af at stifte bekendt-

1. Se Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltang: *Det Classenske Fideicommis gennem 150 år*. Udgivet af Det Classenske Fideicommis. Kbhvn., 1942, s. 153–171.

skab med den. Forfatteren har disponeret sit stof i 4 hovedafsnit: 1) en indledning som rummer en gennemgang af den tidligere litteraturs opfattelse af bonden, hans egen problemstilling, oversigt over udskiftningslovgivningen samt gennemgang af litteratur og utrykte kilder, 2) en redegørelse for det undersøgte områdes karakter, 3) et hovedafsnit med en grundig fremstilling af udskiftningens forløb og 4) konklusion.

Undersøgelsens problemstilling er ganske prætentios. Da den tidligere litteratur kun i begrænset omfang har beskæftiget sig med bøndernes holdning til landboreformerne, har forfatteren valgt at gøre denne til afhandlingens overordnede problemstilling. Så langt er det let at følge ham, men hans ambition rækker videre. Derudover ønsker han nemlig gennem en analyse af bøndernes reaktionsmønster at diskutere, i hvor høj grad bønderne havde en egentlig politisk bevidsthed.

Forfatteren har klogeligt afholdt sig fra at forsøge at belyse bøndernes holdning til landboreformerne som helhed, men har i stedet valgt at fokusere på udskiftningen, som var den enkelte reform, der greb dybest ind i bøndernes hverdag. Når han har valgt at begrænse undersøgelsen geografisk til det københavnske rytterdistrikt, skyldes det, at bønderne her var selvejere og derfor i følge udskiftningsforordningerne selv skulle tage initiativet til at få reformen gennemført, samt at der netop fra dette område fandtes et stort udnyttet kildemateriale.

Ud fra de nævnte kriterier er området velvalgt. Spørgsmålet er imidlertid, om man, når man sigter mod at nå frem til en bredere forståelse af bøndernes politiske bevidsthed, kan slutte fra Københavnsegens bønder til den danske bondebefolkning som helhed. I hvert fald burde forfatteren have sandsynliggjort dette f.eks. i afsnittet om områdets karakter. Her får man imidlertid udelukkende oplysninger om det københavnske rytterdistrikts specielle landbohistoriske udvikling samt dets landsbystruktur og jordfordeling. At bønderne her på grund af hovedstadens nærhed indtog en særstilling i økonomisk og kulturel henseende burde være inddraget for at fuldstændiggøre billedet.

At kildematerialet har været godt, beviser bogens hovedafsnit, hvor det har været muligt for forfatteren i detaljer at følge forløbet i den enkelte landsbys udskiftning og dermed at komme meget nær på den virkelighed, som bønderne selv har oplevet i hverdagen. At helheden ikke drukner i detaljrigdom er imidlertid forfatterens fortjeneste. Ved at strukturere sit stof meget stramt, lykkes det ham at føre sin læser gennem stofrigdommen, uden at denne på noget tidspunkt mister overblikket. Det vil føre for vidt på dette sted at fremhæve nogen enkeltbegivenhed i områdets udskiftningshistorie, og dertil kommer, at det ville være imod forfatterens intention, idet han jo netop gennemgår de mange eksempler med det ene formål at undersøge bøndernes holdning til udskiftningen og dens følgevirkninger. Det udelukker dog ikke, at den lokalhistorisk interesserede kan hente

meget godt stof om den eller de lokaliteter, som han beskæftiger sig specielt med.

Ud fra hovedafsnittets grundige gennemgang af udskiftningens forløb kan man ikke være uenig med forfatteren, når han konkluderer, at bøndernes holdning til reformen var positiv. Ikke alene kan han påvise, at udskiftningerne i det københavnske rytterdistrikt faldt meget tidligt i forhold til det øvrige land, men han kan også sandsynliggøre, at bønderne under selve udskiftningsprocessen generelt indtog en positiv holdning. En undtagelse herfra danner dog spørgsmålet om udflytning i forbindelse med udskiftningen, idet kun de færreste bønder uden modstand accepterer at flytte deres gårde ud fra landsbyen. Forfatteren søger at bagatellisere dette forhold ved at betegne det som en teknisk detalje, men det må i denne forbindelse ikke overses, at udflytningen fra det vante landsbyfællesskab betød nok så store forandringer i bøndernes dagligtvlværelse som sammenlægningen af jordlodderne.

Ved at analysere formuleringen af bøndernes an søgninger og klager mener forfatteren med adskillige forbehold at kunne føre sandsynlighedsbevis for, at bønderne ved deres stillingtagen til udskiftningen »markerede en politisk holdning«, idet han tolker deres holdning som et ønske om at realisere den politik, statsmagten ønskede at se gennemført. Imidlertid må han dog indrømme, at denne politiske stillingtagen ikke rakte ud over deres direkte økonomiske interesse. Man kan ikke direkte afvise, at Københavnsbønderne i henseende til udskiftningen handler »politisk«, men de optræder nok snarere som økonomisk interessegruppe end som støttegruppe for »regeringen«. Deres afvisende holdning overfor tildeling af jord til husmændene anser anmelderen netop som et bevis herpå. Dertil kommer, som forfatteren også anfører, at netop udskiftningen nok er et ringe instrument at måle bøndernes politiske og samfundsmæssige bevidsthed med. Dertil ville de mere kontroversielle dele af de store landboreformer være mere egnede, og man må håbe, at forfatteren vil arbejde videre hermed.

I sin bog om bønderne og udskiftningen i det københavnske rytterdistrikt er det lykkedes Jørgen Dieckmann Rasmussen både at frigøre sig fra den ældre landbohistoriske litteraturs opfattelse af bonden som individ og gruppelem, og at undgå at drukne i tekniske detaljer, således at han har kunnet koncentrere sig om bøndernes holdning til og opfattelse af en meget væsentlig ændring i deres livsvilkår, hvad der må være landbohistorikerens fornemste opgave. Bogen kan derfor anbefales til alle landbohistorisk interesserede.

• Birte Friis

Per Niels Kristensen: Bønder og bebyggelse. Befolknings- og bebyggelsesudvikling, ejendomsforholdene og ugedagsbøndernes antal i Fugelse Herred i det 16. og 17. århundrede. Odense universitetsforlag, 1977, 246 s., kr. 60 + moms.

Nr. 43 i rækken af *Odense University Studies in History and Social Sciences* er et ganske indholdsrigt bind. Forfatteren redegør til indledning for problemstilling og metode, giver dernæst oversigter over vesteuropæisk befolkningsudvikling 1300–1700, over dansk befolknings- og ejendomsudvikling samt hoveri- og ødegårdsforhold i samme periode. Så langt refererer han andre historikers resultater, men går derefter over til (en) »intensiv punktundersøgelse for derigennem at yde et beskedent bidrag til opnåelse af større demografisk indsigt for Danmarks vedkommende i det 16. og 17. århundrede«. Han betoner, at de opnåede resultater kun er gyldige for det valgte herredsområde, »selv om de dog naturligvis kan give et fingerpeg om udviklingen i Danmark som helhed«. Det kunne tilføjes, at sådanne undersøgelser må foretages med kildekritisk omhu og i forskellige egne af landet.

Per Niels Kristensen skildrer sogn for sogn befolkningsudviklingen i Fuglse herred mellem 1525 og 1681/82 (landmålingens år på Lolland), idet han sammenligner antallet af gårde og huse til forskellige tidspunkter. Som kildemateriale omtales (s. 36–62) præsteindberetningerne 1568, 1598 og 1624, en kommissionsindberetning 1582, decimantlisten 1598, matriklerne 1664 og 1688 (og markbøgerne fra 1681/82), skattemandtal, navnlig fra lensregnskaber 1610–61, og endelig kirkebøger fra tre sogne efter 1645; af disse er dog kun den fra Tirsted sogn uden væsentlige mangler. I omtalen af skattemandtal nævnes s. 58 f. en overleveret regnskabsbog samt en registrant over kvitteringer vedrørende en i 1525 bevilget landehjælp. Ved at sammenholde disse med oplysninger om bønder fritagne for denne skat (ugedagsbønder og gårdsæder) mener Kristensen at kunne beregne antallet af bønder dels på Lolland-Falster, dels mere specielt gårdantallet i Ålholm len, idet han også anfører omtrentlige antal hovedgårde, præste- og degnegårde i Fuglse herred. I tillid til disse tal og ved at sætte antallet af gårdbrugere lig gårde når han til antagelsen af en fremgang på 253 gårdbrug i Fuglse og Musse herreder under ét (næsten 17%) i den korte periode 1525–68. Kristensen anser påvisningen af denne udviklingslinie for et af sine hovedresultater. Anmelderen tvivler. Der er for mange usikkerhedsmomenter, og det burde virke som en advarsel, at Fuglse herreds gårdantal efter 1568 viser langt mindre udsving i op- eller nedadgående retning.

For *gårdenes* vedkommende var udviklingen i herredet som helhed præget af stabilitet i perioden 1568–1682. Antallet af gårde gik dog 1624–82, da så mange krige og kriser indtraf, betydeligt tilbage i de fleste hovedgårdssogne. Mellem 1624 og 1664 blev mange bøndergårde lagt under hovedgårde, men i

sogne uden hovedgårde var gårdantallet næsten uforandret (tabel I, C og D). Kristensen véd meget vel, at der var *ødegårde* af mange slags, men at der i 1582 kun skulle have været 2 i hele herredet (0,3%) er usandsynligt. 1624 lå procenttallet i 4 af sognene på ca. 25%, men i 10 af de 18 sogne var der overhovedet ikke anført ødegårde! Først 1664 og 1681/82 kan tallene formodes at dække de faktiske forhold i næsten alle sognene (tabel V A). Gårde »ved magt« kan være et variabelt begreb, men besynderligt virker det, at procenttallet i talrige tilfælde overstiger 100! Forklaringen er den, at tallene sogn for sogn er sat i forhold til gårdantallet i 1568 (tabel VII). Med hvilken fornuftig begrundelse? – Selv om Kristensen »af praktiske grunde« i sin undersøgelse definerer adelens ugedagstjenere som bønder, der tilhørte en i sognet beliggende hovedgård, er han klar over, at antallet af hovbønder var større. Der skete 1568–1664 en stærk forøgelse af ugedagsbøndernes tal.

Antallet af *huse* er det for den ældre tids vedkommende umuligt at fastslå med sikkerhed. Kildemateriale savnes. Få husmænd var tiendeydere, i reglen betalte de heller ikke skat, men forfatteren er opmærksom på, at der f.eks. i ekstraskattemandtal 1682 i adskillige sogne omtales flere huse end i markbøgerne ved samme tid. Det er rimeligt at antage, at der fandtes jordløse huse, især aftægtsboliger og inderstehuse, som ikke er nævnt i bevarede kilder. Adskillige af dem kom senere frem i lyset som fæstehuse. Det synes korrekt, når Kristensen i sine tabeller anfører de *antal* huse, kilderne nævner, men det er faktisk vildledende, når han vedføjer procenttal, hvis rigtighed i høj grad må betvivles; den beregnede fremgang 1568–1682 kan i en række sogne komme op på 600% eller mere (tabel II A). Dette påvirker naturligvis også »indbyrdes forskydninger« mellem gård- og husantal (tabel IV A, B og C).

Ved uddyttelsen af kirkebogsmaterialet 1679–81 har forskeren med rette noteret det store fødselsunderskud, navnlig i Tågerup sogn, men taler kun om en »krisetilstand« og om misvækst i denne del af herredet. De mange dødsfald i Tågerup og Tirsted sogne tyder dog afgjort på pest eller anden folkesygdom. Før kirkebøgernes tid kan lensregnskabernes stedsmålsregistre undertiden illustrere lignende forhold. Det er bemærkelsesværdigt, at en midlertidig befolkningsstilbagegang ikke nødvendigvis modsvares af et reduceret antal bosteder, og at der i en nedlagt gårds sted kunne oprettes et eller flere huse. Kristensen har iøvrigt gjort den iagttagelse, at sogne, hvorigennem der løb en hovedfærdselsåre (»gennemfartssogne«), i gennemsnit havde en hustilvækst langt større end de øvrige sogne (tabel II E og F).

Måske har de talrige tabeller deres særlige værdi derved, at de ansporer læseren til en kritisk iagttagelse, som den flittige forsker ikke overalt har lagt for dagen. – På et område, der dog ikke vedrører undersøgelsesresultaterne, er Per Niels Kristensen påfaldende unøjagtig. Det er urimeligt gang på gang at skrive kendte historikernavne med een eller flere fejlbogstaveringer. Det *hedder* (J.A.) Fridericia, Johan

Hvidtfeldt, (Axel) Linvald, Henrik Pedersen, Svend Aakjær, (Ole) Widding. Også fornavne bør skrives, som vedkommende selv ville gøre det, altså f.eks. Hans H. Fussing, Svend Aage Hansen, Lauritz Weibull. (Når undertegnede i sit fornavn får et overflødigt »e«, deler han skæbne med *Fuglse*, som Trap og vi andre skriver det). Bogens trykfejl er kun sjældent meningsforstyrende. En tilbagegang bliver dog næppe »fastsat«, men derimod ofte »fortsat« (s. 145, lin. 11).

Fridlev Skrubbeltrang

Asger Th. Simonsen: Husmandskår og husmandspolitik i 1840'erne. Sociale forhold blandt husmænd og indsidere og den politiske rejsning af husmandssagen på Lolland-Falster ca. 1840-46. København, 1977, i kommission hos Landbohøistors Selskab, 447 s., kr. 90 + moms.

I en tid, hvor den ene erhvervsgruppe efter den anden klager højlydt i velfærdsstaten Danmark – trods alt et »lykkens land med måde« –, er det ganske sundt s. 4 at læse den jammerklage, som en husmandskomite i Vester Ulslev på Lolland i 1843 lod sognepræsten udarbejde. Om husmandsstanden hed det bl.a., at »fast alle herhørende individer ligger i en bestandig kamp med fattigdom og usselhed uden anden trøstelig udsigt til befrielse – så længe forholdene bliver som de er – end den for alle fælles: når døden befrier dem«. Udvandringen til Amerika var dengang næppe begyndt; sociale forbedringer var det eneste virkelige håb, og de 6 år, som Asger Th. Simonsen har skildret i en nu fotografisk optrykt specialeopgave, pegede omsider henimod dybtgående reformer.

Afhandlingen viser, hvad en omhyggelig og dybtgående forskningsindsats kan bringe for dagen indenfor et ret begrænset geografisk område. Sigtet er ikke blot lokalhistorisk. Men vi får grundig oplysning om forholdene på Lolland-Falster i 1840'erne: ejendoms- og befolkningsforhold, fæste- og lejehusvæsen, landbrugerhverv, husmændenes levevilkår som småbrugere og landarbejdere, tyendeforhold m.m., endvidere om fattigvæsen, betleri og privat godgørelse, skoleundervisning og folkelig oplysning, kirken og det religiøse liv. Undersøgelserne omfatter også den politiske bevægelse og ganske særlig husmandsrøret på de sydlige øer. De udmunder i en nyvurdering, der navnlig bliver motiveret i kap. VIII, »Husmandssagen som led i bondebevægelsen«. Med fuld ret kan Simonsen – i forbindelse med en afsluttende omtale af »Husmandssagen i den historiske litteratur« – slå fast, at der på lokalt plan vil kunne fremlægges et betydeligt stof til belysning af en enkelt samfundsgruppes historie i en vis periode. »Selv ned

på sogneplan er det muligt at give detaljerede beskrivelser«. Overfor læsere, der måske vil finde de talrige lokalhistoriske oplysninger (mange af disse må søges i »Noter og henvisninger«) for omstændelige, er der grund til at understrege dette synspunkt. Ikke blot socialhistorisk, men i visse perioder som en farbar vej til en mere alsidig og rigtig forståelse af politiske tildragelser må det anbefales at eftersøge aktykker, der ofte samtidig vidner om en folkekultur af mere nuanceret indhold end ventet.

Forfatteren gør i »Indledning« udførligt rede for sine kilder. De statistiske tabelværker skaber problemer, da de ikke giver et præcist billede af alle landbo-gruppers, navnlig ikke husmænds og indsidderes erhvervsforhold. Det kan overraske, at Simonsen kalder aviser og tidsskrifter »en meget omfattende kildegruppe« (endnu før folkestyrets tid!). Det kgl. privilegerede Lolland-Falsters Stiftstidende betegnes som »en levende og seriøs avis« med sans for det liberale borgerskabs politik og bøndernes problemer. Men også københavnske blade og Almuevennen bragte stof af lokal interesse. Med størst udbytte har forfatteren dog udnyttet det utrykte kildemateriale i Rigsarkivet og Landsarkivet for Sjælland m.v. På Rigsarkivet (Rentekammeret og Danske Kancellis 3. departement samt folketællingslister) findes bl.a. de talrige benyttede petitioner og husmandsandrager. Landsarkivmaterialet til belysning af emnet er alsidigt: domstols- og politiarkiver, amtsråds- og amtsarkiv, sogneråds- og sognekaldsarkiver samt en række godsarkiver. De førstnævnte lokale arkiver giver en chance for at få kendskab til *mundtlige* aftaler om leje af huse, husmænds arbejdsforpligtelser o.l. Retsprotokollerne omtaler mange retsstridigheder om husmænds udeblivelse fra pligtarbejdet og undertiden arbejdsnælgelser (»mere eller mindre organiserede«), som kan ses i en større lokalpolitisk sammenhæng. Af stor værdi er sogneforstanderskabernes betænkninger 1843-44 om husmændenes og landarbejdernes kår og mulighederne for at forbedre dem. De fleste lolland-falsterske betænkninger er meget fyldige; en enkelt (Idestrup og Væggerløse) karakteriserer Simonsen som »formelig bygget på en sociologisk analyse af husmændene og indsidderne i de to kommuner«. Også til belysning af skole- og fattigvæsen indeholder amtsarkiv og sognerådsarkiver meget stof (størstedelen af de sidste findes iøvrigt nu i de nye primærkommuner). Sogneforstanderskabernes forhandlingsprotokoller siger noget om den lokalpolitiske holdning til problemerne, navnlig gælder dette skole- og fattigvæsenetsprotokollerne.

For andre (lokal)historikere er det afgjort nyttigt, at Simonsen ud fra egne erfaringer giver en fyldig kildeoversigt. Ikke mindre hensigtsmæssigt er det, at han dernæst gør rede for nogle begreber og definitioner. Med rette fastslår han, at den datidige opdeling i stænder »var ikke nødvendigvis et udtryk for nogen social lagdeling; indenfor både borgerstand og bondestand fandtes der dybe sociale skel. Derimod var stænderbegrebet snarere et udtryk for samfundets opdeling af indbyggerne efter de forskellige privilegier,

rettigheder og pligter, som var knyttet til hver gruppe«.

Retslige, sociale og økonomiske skel gik tværs gennem bondesamfundet. Simonsen har stort set ret i, at grænsen mellem gårdmænd og husmænd ved 1 tdr. hartkorn fra o. 1800 var den »grundlæggende regel«, men der var egne, hvor en småbruger med hest og vogn blev regnet for gårdmand. *Indsiddler*-gruppen omfatter i denne fremstilling kun dem, der sad til leje i en stue hos en gårdmand eller husmand; indsiddere (eller »inderster«) boende i et hus hos en gårdmand henregnes som andre jordløse husmænd til husmandsgruppen.

Det interessante demografiske billede skal ikke gengives i en anmeldelse. Men det er værdifuldt, at der foreligger en undersøgelse, der belyser væsentlige sider af befolkningsforholdene indenfor et begrænset område i en tid, der var rig på folketællinger (4 i perioden 1834–50). Nævnes skal, at mobiliteten i 8 sogne er i søgelyset, den store børnedødelighed ligeledes. Der døde 1840–45 forholdsmæssigt ca. 60% flere husmands- end gårdmandsbørn: usunde boliger og dårlige ernæringsforhold bar hovedskylden. M.h.t. husmændenes erhvervs- og afgiftsforhold var der bemærkelsesværdigt store forskelligheder indenfor de to områder. Der var flest landhåndværkere på Falster, og husmandsprocenten lå højest i sogne, hvor fæstevæsenet var fremherskende. Småbrugernes erhvervsmuligheder var bestemt ved den store reformperiodes udstykningspolitik, der havde tildelt dem jordlodder så små (oftest kun 3 tdr. land), at de fleste måtte gå på dagleje eller drive et håndværk for at kunne eksistere. Det betød afhængighed af gårdmændene, hos hvem flertallet måtte søge arbejde og låne trækraft til dyrkning af huslodden.

Forholdet til gårdmændene og andre ser Simonsen under flere synsvinkler. Gårdmands- og husmandsbørn sad sammen på skolebænk, der var ikke særlig stor forskel på forsømmelserne, og det synes svært i undervisningen at finde noget, der skulle have bidraget specielt til at bevare et klassesamt fund. Almuens tilegnede sig i skolen kundskaber, der kunne fremme dens frigørelse fra et fastlåst samfund, og meget beroede på skolelæreren personlighed, mens børnene næppe blev synderligt påvirket af »Balles lærebog« med dens paragraffer om respekt for verdslige og kirkelige autoriteter. Mange præster havde ringe forståelse af de sociale problemer, mens andre udførte et folkeoplysende arbejde (aftenskoler o.l.) og tog del i det politiske røre. »Præsternes holdning til husmandsspørgsmålet ... viser da også, at langt fra alle opfattede deres opgave som en undertrykkelsesmagts forlængede arm«. M.h.t. gårdmændene fremhæver Simonsen, at der navnlig i sogne på Søllestedgård gods fandtes mange, der tilhørte hvad han kalder et progressivt bondeparti. I Stokkemarke sogneforstanderskab sad der to »liberale« arvefæstere, hvis holdning klart fremgår af forstanderskabets betænkning med indlæg, januar 1844 (bogens bilag I, s. 293–303). Allerede i 1835 havde lokale stænderdeputerede modtaget 7 husmandsandrager fra Vestløl-

land, og ved 5 af disse havde en sognefoged og selvejer været aktiv ved udarbejdelsen. På Nordfalster støttede »progressive« gårdmænd flere husmandsandrager, og 1842 indsendte de til stænderforsamlingen en petition vedrørende fæstehusmænds og lejemænds kår. I den nyoprettede Falsters Landboforening rejste to gårdmænd en debat om husmands-sagen, som gav genlyd i den københavnske presse. Den fyldige omtale af sogneforstanderskabernes forslag præciserer navnlig gårdmændenes synspunkter.

Husmænd havde ikke valget, endelige repræsentanter i datidens sogneråd. Men naturligvis er deres indsats, især gennem de petitioner, der kulminerede under kongeparrets lolland-falsterske rejse i i juli 1843, et hovedemne. Husmandsrøret indenfor to udvalgte områder skildres indgående, navn på politisk virksomme fæstehusmænd fremdrages, og det påvises, at husmændene selv havde skrevet flere andragender uden retskyndig bistand, i andre kan koncipisten som »fødselshjælper« have udløst flere tanker og ideer end husmændenes egne. Hvad fæstehusmand Peder Hansen, Lundby, gennem sin agitation på Nordfalster (bl.a. som den falsterske landboforenings æresgæst) kan have bidraget til det politiske røre om husmandssagen, og hvor meget den lokale presses (navnlig Stiftstidendes) bondevenlige indflydelse betød, kan naturligvis ikke måles. Med rette peger Simonsen på »en lang tradition for social bevægelse blandt bønderne« og tillige på, at initiativet til petitionsbevægelsen i første omgang udgik fra bondevenlige købstadfolk, i anden omgang fra nyvalgte stænderdeputerede (s. 250 f.). Men til det væsentligste i afhandlingen hører afsnit om den organisatoriske udvikling, hvor det lokale initiativ dog gled bønderne af hænde, da landboforeningerne på begge øer i 1846 opløstes i protest mod vedvarende indskrænkning af foreningernes forsamlingsfrihed. Med oprettelsen af Bondevennernes Selskab s.å. blev det organiserede politiske røre på Lolland-Falster indordnet under denne centrale ledelse. I »Slutning« (kapitel IX) anfører forfatteren, at husmandsrøret havde visse lighedspunkter med en folkelig bevægelse, men at en samordning savnedes. Samtidig betoner han, at »gårdmændenes engagement i husmandssagen virkede som en løftestang for bondebevægelsens deltagelse i socialpolitiske spørgsmål overhovedet« (s. 282).

Denne social- og lokalhistoriske undersøgelse har et vidt perspektiv, og fremstillingen er i det store og hele solid. Der er dog væsentlige enkeltheder, som må suppleres ved opslag forskellige steder i bogen. I bilagene (s. 293–360) og i »Noter og henvisninger« (s. 361–440) findes oplysninger, som med fordel kunne være indarbejdet i de klart opdelte afsnit. Sag- og personregister (der også burde omfatte bilag og noter) savnes desværre. Manuskriptrettelserne er kun skønhedsfejl, men der er godt med »trykfejl«, og Asger Simonsen er konsekvent i sin fejlstavning af »fideikommiss«.

Fridlev Skrubbeltrang

George Nellemann: Fremmedarbejderbørn. Ropolakkernes efterkommere og deres skæbne i det danske samfund. Working Papers. The National Museum of Denmark 5., København 1977, 76 s., kr. 18.

Det er prisværdigt, at Nationalmuseets 3. afd. har taget initiativ til at få disse arbejdsrapporter ud allerede nu i stedet for at afvente udgivelse af de tre kapitler, bogen indeholder, i en større og formentlig fremmedsproget bog. Der er hermed lagt op til diskussion om det at være »fremmed« i Danmark, enten det var i forrige århundrede eller i nutiden. Og det kan til føjes, at diskussionen også kan bevæge sig omkring metoder i forbindelse med indsamling og bearbejdelse af enquete- og interviewundersøgelser. Der er nok at tage fat på, og det bør gøres, da det her foreligger en velskrevet og klar rapport over en ganske kompliceret og dybtgående etnologisk-sociologisk undersøgelse.

I indledningen ridses situationen for 1. generationspolakkerne op som den fremstod på baggrund af Nationalmuseets store interview-undersøgelse i midten af 60'erne. Den årlige sæsonindvandring til arbejde på de lollandske roemarken m.m. begyndte for polakernes vedkommende i 1893 og fortsatte til 1929, dog stærkt reduceret fra 1. verdenskrigs udbrud. For mange blev opholdet her i landet permanent, og det er en del af denne gruppes nu voksne børn, der dels gennem enquete-undersøgelse og dels gennem interviews har leveret stof til den undersøgelse, der her fremlægges. Den bygger på knap 1300 spørgeskemaer, som er blevet besvaret af 76% af de adspurgte. En svaghed er det imidlertid, at læseren vanskeligt kan bedømme, hvor repræsentativt et udsnit det er, da der ikke er angivet noget tal for alle 2. generationspolakker. Måske findes det ikke.

Formålet med undersøgelsen har været at afsløre i hvilket omfang 2. generation er smeltet sammen med resten af befolkningen. Disse problemstillinger markeres også tydeligt i overskrifterne for bogens tre kapitler: 1. Assimilationsprofilen, 2. Hvor polsk er 2. generation og 3. At være 2. generationspolak i Danmark.

Det på samme tid mest betænkelige og interessante afsnit forekommer at være det første, hvor der indledningsvis forklares, hvad der forstås ved den sociologiske term »assimilationsprofil«. Ud fra et sæt udvalgte kriterier af arten bopæl, skolegang, uddannelse, erhverv, konfession og social status sammenlignes 2. generations polakkerne med resten af befolkningen (Socialforskningsinstituttets undersøgelser). I tabellerne skelnes der overalt mellem kvinder og mænd og om begge forældre har været af polsk herkomst eller kun den ene af parterne. Hovedlinien her, som det vel kunne forudses, vist sig at være den, at jo mere »rent« polsk hjemmet var, desto langsommere var assimilationen forløbet.

En række af de specielle udtryk for tilknytningen til Polen er behandlet i 2. kapitel, der i videste forstand analyserer vaner. Disse polskhedskriterier kan af ind-

lysende grunde ikke sammenlignes direkte med den øvrige befolkning; det kan derimod de forskellige udtryk for diskrimination eller opræk hertil – som fylder bogens sidste kapitel. Selvfølgelig har en undersøgelse, som bygger på svar fra personer af polsk oprindelse flest vidnesbyrd om danskernes til tider alt andet end venlige måde at behandle en minoritet på, men der gengives også eksempler på, at man fra polsk side har vist en vis opfindsomhed, når det gjaldt om at give igen. Udtrykket »luthersk hund« optræder således flere gange som typisk skældsord over for danskerne.

Med denne bemærkning har anmelderen løbet en risiko for at overtræde forfatterens forbud mod at opfatte de mange malende citater fra interview-undersøgelsen som repræsentative. Faktisk bør de underkastes en skarp kildekritik, hvis de skal anvendes som kilde til andet end den person, der har udtalt ordene. Disse citater er levninger, der ikke uden videre kan udnyttes som beretninger. Dels er de næppe alle selvoplevet og dels berører de hændelser, der hører hjemme i de adspurgtes barndom.

At der ved et nøjere studium af tabeller og slutninger er basis for at stille en række nye spørgsmål om det at være en minoritet er kun en kvalitet, eftersom det netop bekræfter, at skriftrækkens titel *Working Papers* er berettiget. Inden for de senere år har der også fra andre institutioners side været arbejdet med polakernes historie i Danmark, og der kan slutelig henvises til mindre publikationer fra Lolland-Falsters Stiftsmuseum og Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm.

Margit Mogensen

K. Bang Mikkelsen: Degne og skoleholdere samt kateketer, klokkere og organister i Fyns stift indtil 1814. Historiske Studier fra Fyn, nr. 2. Udgivet af Historisk Samfund for Fyns stift, 1977, 286 s., 50 kr. + moms (ekspedition: Landsarkivet for Fyn, Jernbanegade 36, 5000 Odense C).

Der er grund til at glædes, når en statsinstitution og privat forening finder sammen og bruger hinanden til noget konstruktivt. Noget sådant er tilfældet med skriftserien *Historiske Studier fra Fyn*, idet landsarkivet i Odense har påtaget sig distribution og mangfoldiggørelse, mens det historiske samfund står som udgiver. Ved de to første bind har forfatterne desuden været tilknyttet landsarkivet. Seriens bd. 1 *Hoveriet til Egeskovgård* er skrevet af arkivar Lotte Jansen (se s. 419 ff.) mens 2. bind, som skal omtales her, er udarbejdet af kustode K. Bang Mikkelsen, der for nylig er trådt tilbage efter fyrrer års tjeneste i arkivet.

Gennem de mange år har Bang Mikkelsen samlet oplysninger om degne og skoleholdere for Fyns stift, og resultatet er blevet et meget nyttigt opslagsværk,

som ingen i fremtiden kan komme uden om, når det drejer sig om fynske degne. Hvor der for Sjælland og flere af de øvrige landsdele foreligger personalhistoriske opslagsværker om degne, har man for Fyns vedkommende måttet aflægge landsarkivet et besøg for at kunne udnytte den samling, som nu er mangfoldiggjort. I forordet gøres det klart, at der må påregnes en hel del mangler ved materialet, men gennem udsendelsen håber man på tilføjelser, som kan komme en senere revideret udgave til gavn.

De mange oplysninger om degne og hermed beslægtede embeder i tiden før skoleloven 1814 er ordnet efter sogne på samme måde som hos Anders Petersen i hans Sjællands Stifts Degnehistorie (1899), men i modsætning til dennes herredsvisse inddeling er sognene her anført alfabetisk for hele stiftet. Herved er der skabt en hurtig opslagsmulighed for de mange, der kun søger en konkret oplysning, hvorimod en regional sammenligning bliver lidt mere besværlig. Bogen er forsynet med et meget fyldigt personnavneregister, der er ordnet efter fornavne og slægtsnavne, så der i mange tilfælde er flere opslagsmuligheder for den samme person. Degnehustruene har fået deres eget register, som er indrettet efter tilsvarende principper.

Indledningens omtale af degnene og beslægtede embeder i sognene i by og på land tilsigter kun en leksikalsk definition, og man finder altså ikke forsøg på overvejelser over degnenes stilling i datidens samfund eller noget i den retning. Men den inspirerede læser kan roligt selv gå igang, for både i det stof, der er med i bogen og det meget, som den er med til at bane vej til, ligger der mange analyser og venters. Selv om forfatteren først og fremmest har koncentreret sig om indsamling af de basale data som fødsel, død, ægteskab og ansættelsesforhold, finder man ikke så få bemærkninger, der i bredere forstand siger noget om degnelivet i ældre tid. I Allerup sogn ved Odense afsatte bymændene f.eks. i 1796 degnen p.g.a. »uuelighed« og flere mistede deres embeder grundet usædeligt levned.

Faktisk arvelighed i embederne og social rekruttering i det hele taget giver materialet gode muligheder for at undersøge, og da også privatlærere er taget med, kan spektret udvides mere end bogtitlen umiddelbart tyder på. Desværre har man ikke fundet det overkommeligt ved den enkelte degn at henvise til, hvor oplysningerne mere præcist stammer fra. Der er i indledningen i almindelighed gjort rede for hvilke arkivfunds, hovedsagelig gejstlige, der er udnyttet. I langt de fleste tilfælde vil det sikkert være ret indlysende, hvad originalmaterialet har været, men under det, der kaldes »diverse oplysninger«, kan det straks være noget vanskeligere at spore, enten det nu er biskoppens eller evt. provstens korrespondancesager.

Både personalhistorikere og andre er blevet et godt hjælpemiddel rigere med denne bog, der foruden den helt konkrete viden, kan give en masse gode ideer til fremtidige undersøgelser af social- og befolkningshistorisk art.

Margit Mogensen

Vald. Andersen: *Hald Hovedgård 1435–1975*. Niels Bugges borg. Slot og len. Kulturcenter. Poul Kristensens Forlag, Herning, 1977, ill., 313 s., indb. kr. 124.

Lokalhistorikeren Vald. Andersen er sikkert bedst kendt for sine bøger om Alheden og dens kolonisation, men har også skildret en række andre jyske lokaliteter. Sidst har han udgivet et værk, der i ord og billeder skildrer hovedgården Hald fra senmiddelalder til nutid. Som *borg* (castrum) føres Hald længere tilbage end 1435. Den navnkundige, godsrige Niels Bugge ejede Hald næsten 100 år tidligere. Valdemar Atterdags styrke skal længe have belejret borgen, og Bugge var oprørsk mod kongen, lige til fiskere i Middelfart i 1358 brat gjorde ende på hans bane. Adskillige Viborg-bisper blev senere Halds ejere, mest kendt vel Jørgen Friis, der måtte vige for »reformationens lavine«. Derefter blev borgen sæde for lensmænd, hvis navne, 18 på rad, er Vald. Andersen bekendt, og hvis regnskaber m.m. han benytter. I afsnittet om godshistorien 1544–1663 bemærker man, at lenets gods lå spredt i Jylland fra Han herred i nord til Skads hrd. i syd, med tyngdepunkt omkring Viborg og på Mors. Det meste var gammelt bispegods, men andet blev tilkøbt, bl.a. ved mageskifter. Af bøndergodsets 607 gårde og bol (o. 1600) havde 151 to, i enkelte tilfælde tre beboere. Oplysningerne om stedsmål (indfæstning), landgilde, ødegårde og krigenes indflydelse er af interesse. Hvad lensadministrationen angår, kan Vald. Andersen ikke for Halds vedkommende anse den for ubetinget dårlig; Rentekammeret førte nøjeregnende kontrol. – I særlige afsnit omtales møller, skove og vildtbaner. Bøndernes forhold før 1660 belyses navnlig ved træk fra lensregnskaberne. M.h.t. slot og borg påpeger Vald. Andersen ønskeligheden af arkæologiske undersøgelser af såvel ruin som de to ældre voldsteder.

En række kapitler omhandler de skiftende ejere af Hald gennem godt 300 år: Jøderne de Lima, Gregers Daa (søn af guldmageren Valdemar Daa), Frederik Schinkel, Ove Høegh-Guldberg, Jacob Engerslev Rosborg og tre generationer Krabbe hører til de mest fremtrædende. Man kunne have ventet en mere indgående karakteristik af Christopher Krabbe, der var jurist og politiker i henvend 50 år (folketingsmand 1864–84 og atter 1895–1910, 1909–10 forsvarsminister i det første ministerium Zahle). Fire gange i tidens løb kom Hald i statens eje, og i 1951 oprettedes her et internationalt studentercenter. Af de små lokalhistoriske afsnit vil »Lejren ved Hald« hos mange læsere vække erindringer om, hvad mænd af ældre generationer har haft at fortælle fra deres soldatertid.

Afsluttende skriver Vald. Andersen en halv snes sider om Hald i litteraturen, fra kæmpevisens »De vare vel syv og syvsindstyve der de droge ud fra Hald« over det anonyme »Halds Frydeskrig« (da Gregers Daa havde overtaget Hald efter de Lima'erne) og Halds »Rimkrønike«, forfattet 1758 af en degn i Finderup, til Blichers personligt prægede, men ikke

meget virkelighedstro Hald-digtning. Goldschmidts interesse for »voldstedsproblematikken« kom til udtryk i »En Hederejse«, efter hans besøg på Hald 1866. – »Henvisninger og noter« anfører helt overvejende trykte kilder.

Fridlev Skrubbeltrang

Anders Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815–1850 (=Vækkelsens frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede, VII bind, = Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 46). Åbenrå 1977, 440 sider og 3 kortbilag, kr. 105 (for medl. af Hist. Samfund for Sønderjylland kr. 65).

Med dette bind afsluttes det store værk om vækkelsens frembrud i Danmark. Bindets forfatter er Anders Pontoppidan Thyssen, der ikke alene har været værkets redaktør, siden 1. bind udkom i 1960, men også har skrevet henimod halvdelen af det samlede værks godt 2000 sider. Der er al mulig grund til at hyldes Pontoppidan Thyssen for denne imponerende arbejdsindsats og for den dygtighed og omhu, der har præget hans redaktion.

Som værkets inspirator må nævnes P. G. Lindhardt, der i sin bog »Vækkelse og kirkelige retninger« (1951) satte den gudelige forsamlingsbevægelse i forbindelse med de store bondereformer og med denne skitsegigtigt fremførte hypotese vakte megen opsigt i kirkehistoriske kredse. For at muliggøre en velfunderet videnskabelig behandling af spørgsmålet om vækkelsens opståen, udbredelse og betydning tog Hal Koch derpå initiativet til en systematisk kortlægning af dem. Det er resultatet af dette betydningsfulde og omfattende arbejde, der er blevet fremlagt i værket om vækkelsernes frembrud.

Fremstillingen er opbygget topografisk, således at vækkelserne belyses i egn efter egn (København, det øvrige Sjælland, Fyn o.s.v.). Den behandlede periode er tiden 1815–50, når bortses fra 4. bind, der giver en skildring af de ældre jyske vækkelser og ikke mindst rummer Pontoppidan Thyssens forbilledlige fremstilling af herrnhutismen og af det virke brødre-remenigheden i Christiansfeld udfoldede.

Spørgsmålet om sammenhængen mellem vækkelserne og den økonomisk-soziale udvikling er ikke taget op i værket, men Pontoppidan Thyssens principielle opfattelse er nærmest diametralt modsat Lindhardts hypotese: »man vil overhovedet næppe kunne påvise en direkte årsagssammenhæng,« skrev han på side XXVI i indledningen til 1. bind. Denne opfattelse har han i det væsentlige fastholdt gennem de mere end 17 år, han har arbejdet med værket. »Det er vanskeligt at sætte dem [de folkelige bevægelser, herunder de gudelige vækkelser] i forbindelse

med bestemte økonomisk-soziale forhold«, hedder det på s. 392 i 7. binds afsluttende afsnit.

Den nationale problematik i Sønderjylland har imidlertid fået forfatteren af 7. bind til i betydelig grad at gå ud over de rammer, som iøvrigt bestemmer værkets indhold. Han tager tre opgaver til behandling: for det første en redegørelse for de gudelige vækkelsers udbredelse og forløb, for det andet en fremstilling af de officielle kirkers historie i dette tidsrum (begge dele begrænset til Nordslesvig) og for det tredje en undersøgelse »til belysning af de kirkelige og religiøse forholds andel i det samspil af faktorer, der førte til den nordslesvigske nationale spaltning« (s. 284).

Kortlægningen af forsamlingsbevægelsen er hovedindholdet af siderne 98–265. På grundlag af et med enestående flid fremdraget kildemateriale samles vidnesbyrdene om de vaktets forsamlings sognevis, ordnet efter provstier. Kildernes oplysninger om de mange vakte grupper er imidlertid som regel overfladiske og ordvalget stereotyp. Billedet af dem er derfor blegt, og om de vaktets personligheder vides der næsten intet – en bivirkning af, at de så godt som aldrig kom i konflikt med øvrigheden. Det er lykkedes Pontoppidan Thyssen at sætte vækkelserne i relation til herrnhutismen, den fynske forsamlingsbevægelse og grundtvigianismen og for hver enkelt egn at påvise disses betydning for vækkelserne. Et af de interessante resultater af denne minutøst gennemførte analyse er, at de lægmandsbevægelser, der opstod i 1830'erne, som regel begyndte i herrnhutisk påvirkede kredse, og at det omvendt skyldes lægmandsrøret, at den isolation, som i århundredets første årtier prægede brødre-remenigheden, nu blev brudt.

Vækkelses-værkets omhyggelige fremdragelse af selv de spinkleste vidnesbyrd om lægmandsrøret rummer en fare for, at denne mængde af enekelttagelser uvilkårligt giver læserne det indtryk, at vækkelserne var af tilsvarende stor betydning for samfundsudviklingen. I Nordslesvig er der konstateret gudelige forsamlings i henved 50 = ca. 40% af sognene, og med støtte i disse tal er det fristende at hævde, at vækkelserne havde en meget betydelig udbredelse og var udtryk for et virkeligt folkerøre. Overfor en sådan hastig tolkning er det nødvendigt at fastholde, at de vakte kredse som regel var meget små, og at de ofte var ganske flygtige fænomener til forskel fra de herrnhutiske kredse, der stod under emissærernes tilsyn.

Som en slags modvægt mod det spinkle materiale, der findes om de vakte, drager Pontoppidan Thyssen de nordslesvigske præster frem i lyset, således at han i sin karakteristik af dem på den ene side sonder mellem rationalistiske og nyortodokse præster, og på den anden side mellem de dansk og de tysk uddannede præster og gør rede for deres forskellige holdning til og betydning for vækkelserne.

I denne forbindelse er der grund til at fremhæve bogens værdifulde, primære fremstilling af den slesvig-holstenske landskirkes historie i perioden 1815–50. Der gives her en stærkt sympatiserende

skildring af den højkirkelige nyortodokse retning, som fra 1820 bredte sig i Hertugdømmerne og fra 1835 fuldstændig beherskede landskirken (i Nordslesvig navnlig dominerende i Tønder og Åbenrå provstier). Retningen kaldes i bogen med et meget ensidigt udtryk »den kirkelige fornyelsesbevægelse«. Uanset hvilken teologisk værdi man vil tillægge denne præstebevægelse, må man nemlig holde sig for øje, at de nyortodokse var et kirkeligt udtryk for den almindelige reaktion efter 1815. Pontoppidan Thyssen gør selv opmærksom på, at en forgrundsskikkelse som provst Ahlmann i Tønder ønskede at gøre præsterne til skolens ledere, og at man så sent som i 1845 finder en for denne retning typisk præstetale, der vendte sig mod tidens fremskridtspare, fordi den opfattedes som udtryk for rationalisme. Der synes derfor ikke at være nogen grund for at prise den nyortodokse generalsuperintendent Callisen for hans »saneringsbe- stræbelser« (s. 166).

Pontoppidan Thyssen hævder, at der eksisterer en sammenhæng mellem vækkelserne på den ene side og de rationalistiske og nyortodokse præster på den anden, idet han opstiller den interessante arbejdshypotese, at det var landbefolkningskritiske indstillinger til rationalismen, der skabte grobund for vækkelserne, medens der omvendt ikke eller næsten ikke fandtes vækkelser i de nyortodokse præsters sogne (Tønder og Åbenrå provstier). Denne hypotese kommer imidlertid til at svæve i luften, fordi forfatteren undlader at beskæftige sig nærmere med rationalismen (s. 29), skønt netop en nøjere udforskning af denne retning i Nordslesvig ifølge hans egen hypotese måtte være en væsentlig forudsætning for at forstå lægmandsbevægelserne. Forklaringen på denne undladelsessynd skal åbenbart søges i Pontoppidan Thyssens meget ringe sympati og forståelse for oplysnings- tiden og rationalismen.

Fra vækkelserne og de officielle kirkeretninger bevæger Pontoppidan Thyssen sig over til spørgsmålet om de religiøse og kirkelige faktorerers betydning for den nationale udvikling.

Han går uden argumentation ud fra, at den nordslesvigske bondebefolkning, d.v.s. det store folkeflertal, var passiv og konservativ, og derfor bl.a. stod i et generelt modsætningsforhold til den rationalistiske gejstligheds »udrensings- og oplysningsiver« (s. 99). Denne antagelse er velkendt, men den lader sig ikke forene med den kendsgerning, at historikerne betragter udviklingen i Sønderjylland fra ca. 1750 til 1850 som kendetegnet ved en materiel og åndelig omvæltning af landbefolkningens liv, gennemført af bønderne selv eller deres interesserede tilslutning. I denne sammenhæng skal man placere den dansk-slesvigske bevægelse og den afsky, hvormed først de slesvig-holstenske og siden de kongerigske embedsmænd betragtede den. I modsætning til denne forklaring holder Pontoppidan Thyssen fast ved romantikkens og Grundtvigs forestilling om folkeånden, der skal vækkes til patriotisk dåd. »Nordslesvig, skriver han på s. 287, blev gennem Flor det første værksted for det grundtvigsk-folkelige ekspe-

riment. Det var først og fremmest ham, der skabte den dansk-slesvigske bevægelse«. Ud fra denne spiritualistiske tankegang opfattes det, der med et uklart begreb kaldes folkebevægelserne, som frugter af folkeåndens virke, således at vækkelserne ansues som den første, den nationale bevægelse som den interessanteste af disse folkebevægelser.

Vækkelserne har efter det fremlagte materiale ingen nævneværdig betydning haft for det nationale røre. Man kan ganske vist pege på enkelte mænd, der, som Dannevirkes redaktør, P. C. Koch, gik fra kristelig til national vækkelse, men en sådan kendsgernings beviskraft forsvinder, når man heroverfor kan fastslå, at f.eks. Frederik Fischer i Åbenrå, der var en arg rationalist, virkede for den danske sag med samme ildhu som Koch.

Den slesvig-holstenske landskirkes præster holdt sig i deres konservatisme på afstand fra det politiske røre og spillede næppe nogen rolle for det. Da de i 1848 som slesvig-holstenske embedsmænd fulgte dem provisoriske regering, bragte de sig i modsætning til befolkningen, og deres sognebørn synes ikke at have beklaget, at de fik deres afsked efter Treårskrigen.

Pontoppidan Thyssen mener efter en gennemgang af Nordslesvig efter kirkelige inddelinger at kunne fastslå, at der i hvert område er en korrespondance mellem de kirkelige og de nationale forhold og tolker dette som tegn på de kirkelige faktorerers betydning for den nationale udvikling. Heroverfor er det vigtigt at fastslå, at kirken ifølge det fremdragne materiale aldrig formåede at fremkalde mere end variationer i den dansk-slesvigske bevægelses styrke og retning. Selve bevægelsens opståen, udvikling og betydning havde kirken, efter Pontoppidan Thyssens fremstilling at dømme, ingen indflydelse på.

Pontoppidan Thyssens undersøgelse af de nationale forhold, specielt i de enkelte nordslesvigske regioner, står langt tilbage for hans vækkelsesundersøgelse, hvad grundighed og omhu angår, og fører derfor heller ikke frem til et acceptabelt svar på det behandlede problem. Navnlig han usikkerhed over for fænomener som nationalbevidsthed og nationalbevægelse er påfaldende. Den fører til, at han holder sig til de traditionelle opfattelser og får ham til snart at ty til den ene, snart til den anden forklaring af dem (folkeånden, folket, bønderne, borgerskabet, præsterne, ja selv de sociale og økonomiske faktorer bliver på skiftende steder i bogen uden nærmere argumentation betragtet som udslagsgivende kræfter). Evnen til at give en neutral og objektiv fremstilling af sit emne, der er Pontoppidan Thyssens force, kommer her ikke til sin ret.

Det spiller en særlig rolle for undersøgelsen, at forfatteren ikke holder sig for øje, at den nationale bevægelse i 1840'erne var et ganske nyt, i sin udviklede form ikke tidligere kendt fænomen. Dette får navnlig betydning, når han – som så mange før ham – peger på grænsen mellem dansk og tysk kirke- og folkesprog som afgørende for den nationale udvikling i Nordslesvig som helhed. Han og hans meningsfæller overser, at kirkesproggrænsen var ganske svingende

helt op til det 18. århundredes slutning og også efter dette tidspunkt gav plads for danske gudstjenester og kirkelige handlinger i en række sogne syd for den nuværende grænse. Det må endvidere betones, at skolen fik en stadig stigende betydning i forhold til kirken og spredte dansk rigssprog og kultur ad langt flere og effektive kanaler, end dem, præsterne rådede over. Det var derfor snarere skolen end kirken, hvis betydning for den nationale bevægelse forfatteren burde have taget op til behandling. Endelig er der grund til at understrege, at den afgørende handling, som definitivt udskilte Nordslesvig som en særlig del af Sønderjylland, var indførelsen af dansk øvrighedsprog i 1840. Dette kom især til at påvirke den nationale udvikling i Nordslesvigs sydlige egne, hvor den nationale interesse meldte sig sent.

Det har ikke været let at pege på de afgørende punkter i Pontoppidan Thyssens imponerende bog, fordi forfatteren ikke har lagt hovedvægten på at argumentere for visse teser eller har villet samle sin fremstilling omkring enkelte markante træk. Han har i stedet ønsket at præsentere læseren for et sandfærdigt billede af sit objekt, et billede, der er sammensat af tusinder af omhyggeligt verificerede facts.

Pontoppidan Thyssens bog kan derfor med sine dyder og mangler bedst sidestilles med Niels Falcks værk om den slesvig-holstenske privatret, der 150 år efter sin fremkomst stadig er en guldgrube for forskeren. Pontoppidan Thyssens redegørelse for vækkelserne kan meget vel få samme betydning.

G. Japsen.

Hans Erik Hansen: Union-Bank 1875–1975. Flensborg 1975, 128 s., ill.

Ove Hornby: Striden om Filialen. Banksagen i Hertugdømmerne Slesvig og Holsten ca. 1840–46, Flensborg 1975, 120 s., ill.

Den danske bank i Flensborg, Union-Bank, udsendte til sit 100-årsjubilæum i 1975 et nydeligt og lidt usædvanligt 'tobinds-værk'. Det ene bind er en ret ordinær jubilæumspublication, forfattet af bankens direktør, Hans Erik Hansen, og den omfatter en ganske snæver fremstilling af institutionens historie i de forløbne 100 år. Uden for helheden finder vi en lille skitse af stemningen i banken i 1933, skrevet af den daværende bankelev Helmut Leckband. I dag har Union-Bank sit hovedsæde i Storegade 2, i en bygning, der oprindeligt var bygget for en filial af Nationalbanken i København. Nationalbanken havde siden 1844 haft en afdeling i Flensborg, men udviklingen i det nazistiske Tyskland havde skabt vanskeligheder for dens virke, og direktionen besluttede da med C. V. Bramsnæs i spidsen at stimulere det danske bankvæsen i Sydslesvig ved at overdrage sine aktiver ved filialen til en anden bank, der blev drevet i dansksindet interesse, og således overtog Union-Bank filialens lokaler i 1940. Denne omstændighed har inspireret banken til

det andet bind, der rummer en undersøgelse af diskussionen omkring oprettelsen af nationalbankfilialen i 1840'erne, forfattet af lektor ved Københavns Universitet, Ove Hornby.

Ove Hornby har koncentreret sine studier omkring arbejdet i centraladministrationen og Nationalbanken i København, samt diskussionen i pressen og på stænderforsamlingerne i Itzehoe og Slesvig. Forf.s ideal er at kunne afveje nationale og økonomiske motiver bag de forskellige synspunkter i banksagen, men han peger på, at forskningssituationen omkring grænselandets nationale historie er kendetegnet ved, at man har koncentreret »indsatsen om studier over de statsretlige aspekter og det nationalpolitiske forløb, hvori mod spørgsmål i forbindelse med den sociale og økonomiske udvikling i rigets enkelte dele [er] blev [et] mindre dybtgående behandlet«. Og disse begivenheder falder jo næsten sammen med den store nationalpolitiske eksplosion i Danmark, – det var i 1842, at P. Hiort Lorenzen talte dansk i Slesvig stænderforsamling. På den baggrund er forf. forsigtig med at drage endelige konklusioner; men han følger dog nøje de enkelte instansers andel i handlingsforløbet, og så vidt muligt antyder han deres interesser. Vi møder således: Den impulsive Majestæt, Christian VIII – Den helstatsvenlige bankkommissær og mægtige præsident for Danske Kancelli, P. C. Stemmann – Den nationalt noget ambivalente præsident for Det Slesvig-Holsten-Lauenborgske Kancelli, grev Reventlow-Criminil, der varetog sagen overfor stænderne i Hertugdømmerne og søgte at undgå konfrontation mellem 'slesvig-holstenerne' og 'helstatsfolk' – De noget trevne nationalbankmyndigheder, der egentlig ikke havde mod på at oprette filialen netop da – og endelig: De borgerlige interessegrupper, der tog del i striden. Spørgsmålet var blevet rejst som følge af et udtalt behov for en øget likviditet under en højkonjunktur i 1830'erne. Men »den manglende viden om den socio-økonomiske udvikling gør det vanskeligt nøjere at beskrive, i hvor høj grad og på hvilken måde hensyn og forhold af materiel karakter påvirkede den langtrukne proces, der sluttelig førte til helstatens fald«.

Det var borgerne i Rendsborg, der kom først med ønsket om en nationalbankfilial, men snart kom også borgere i Flensborg; – senere kølnedes interessen atter i Rendsborg, hvorfra der efterhånden udgik en vældig propaganda mod filialen, og et forsøg på at etablere et slesvig-holstensk pengeinstitut skød frem. Det forliste dog, men er i sit udtryk en spændende del af den slesvig-holstenske bevægelse i disse år. Hornby mener, at det er myndighedernes forsøg på at skabe ensartethed i hele rigets økonomi, der bevirkede, at modstanden mod filialen blev så stor i Hertugdømmerne. Hertugdømmerne havde ikke haft del i statsbankerotten i 1813, og sporene skræmte; man ville ikke ind i monarkiets pengevæsen. »Mere indgående undersøgelser på disse felter ville kunne tjene til at belyse forholdet mellem national-politiske og økonomisk-politiske holdninger og handlinger, i bedste fald afdække de berørte grupper og enkeltpersoners

prioritering af »økonomiske« og »politiske« mål under de til enhver tid givne forhold«. Stilen er noget anstrengt, men det er nye toner i grænselandets historiskrivning.

Steen Øve Christensen

Dybbøl sogns historie. Udgivet af det lokalhistoriske udvalg. Sønderborg 1976, 604 s., ill., kr. 120.

I sin omtale af dette digre værk om Dybbøl sogns historie skrev den kyndige journalist og historiker, redaktør Aksel Lassen, i *Berlingske Tidende* 18. decbr. 1976, at bogen er et lokalhistorisk værk, »der i kraft af sit emne og dets behandling hæver sig over størstedelen af vor – iøvrigt ofte fremragende – lokalhistoriske litteratur«. Disse rigtige ord fører tanken hen på det udmærkede stykke, som Thorkild Kjærgaard i 1976 skrev i »Fortid og Nutid« om faghistorikere og amatørhistorikere. Aksel Lassen har nemlig ret, når han udtaler sig så anerkendende om denne bog, der hovedsagelig er udarbejdet af ikke-faghistorikere, og han bekræfter hermed de anerkendende ord, som Thorkild Kjærgaard fremsatte.

I sig selv er det noget af en bedrift, der her er udført. For det første dette at skaffe midlerne til et i det ydre så smukt værk, for det andet at bevæge så mange forskellige mennesker til – oven i købet uden honorar – at yde værdifulde bidrag til Dybbøl sogns historie. Pengene – oplyses det i forordet – er kommet på den måde, at Dybbøl sogneråd inden kommunesammenlægningen i 1970 deponerede et beløb til formålet, og at derefter Sønderborg byråd ligeledes stillede et større beløb til rådighed. Dertil er så kommet bidrag fra pengeinstitutter og forskellige fonds. Det hele ville imidlertid næppe være blevet til noget, hvis ikke sognepræsten i Dybbøl Marius Storgaard allerede i 1968 havde taget initiativet og gjort andre interesserede. Der nedsattes et lokalhistorisk udvalg, som desuden fik løfte om bistand fra lederen af Sønderborg museum, Jørgen Slettebo, der påtog sig at skrive det indledende afsnit om oldtiden. Det kan iøvrigt oplyses, at bogen kan rekvireres hos pastor Storgaard i Dybbøl.

Hvad indholdet angår, består bogen af 25 enkelte afsnit, skrevet af mere end 10 forskellige mennesker, der på en eller anden måde har et særskilt kendskab til Dybbøl sogns forhold. De emner, som behandles, er foruden naturligtvis afsnit om Dybbøl mølle og Dybbøl under de slesvigske krige først og fremmest forholdene i sognet gennem tiderne. Bogen har derved fået en slags håndbogs karakter og danner derfor ikke en helhed, men når de enkelte stykker læses, får læseren alligevel et helhedsbillede ud af det. Derved kan bogen blive et forbillede eller en inspiration for andre rundt om i landet, der kunne tænke sig at gå lige så grundigt til værks ved udarbejdelsen af lokalhistoriske fremstillinger. Pastor Storgaard har selv

medvirket ved at skrive afsnit om kirkebygningen, kirkegården, kirkens forvaltning, sognets præster, præstegården og dens jorder samt det kirkelige liv. Han har også taget del i fremstillingen af afsnittet om foreningsliv og nationale minder. En anden af hovedforfatterne er handelsoverlærer Jens Lampe, der har skrevet om håndværk, handel og andre erhverv, om Dybbøl mølle, om Sandbjerg og om skoler og lærere. De øvrige afsnit handler om landbruget, om gårdenes historie, om sognestyre og sociale forhold før 1864, om krig og hverdag 1848–64, om dansk og tysk 1864–1914, om øvrighed og sognestyre 1864–1920, om folkeminder, sagn og overtro, om sæder og skikke og om folk fra sognet, d.v.s. kendte personer, der er født i Dybbøl sogn eller i en længere årrække har haft deres virke her. Forfatteren til dette sidste afsnit af værket, førstelærer Aksel Hansen, gør her indledningsvis opmærksom på, hvor svært det er at foretage et sådant udvalg af personer, men det må siges, at han har skilt sig godt fra opgaven. Det vil her føre for vidt at omtale de personer, der skildres, men det kan være grund til at nævne, at H. P. Hanssens slægt, her kaldet Nørremølleslægten, får en særlig omtale, idet den har haft og stadig har forgreninger i Dybbøl sogn. Nævnes bør også den kendte gårdejer og mejeriejer Jørgen Zachariassen, der gjorde en meget betydningsfuld indsats i årene før 1920 i det nationale og folkelige arbejde. Flere medlemmer af familien Kæstel (bl.a. den kendte rektor i Haslev Peter Kæstel) er blandt de personer, der omtales. Interessant er det iøvrigt, at man også har genoptrykt nogle erindringer fra livet i Dybbøl 1858–64, skrevet af præsten i Dybbøl F. R. C. Bülow og trykt i tidsskriftet »Museum« 1896.

Til slut skal det bemærkes, at værket er fint illustreret, og at det slutter med ret udførlige henvisninger til benyttede kilder og litteratur samt et emneregister, der gør det lettere at finde de steder i bogen, som særligt kan interessere.

Det har ikke været muligt her at komme nærmere ind på de mange forskellige emner, som det store værk behandler, men det kan siges, at man ved læsning af bogen får et fyldigt indtryk af et landsbysamfunds forhold i almindelighed og af et sønderjysk sogns forhold i særdeleshed både før 1864, efter 1864 og efter genforeningen 1920. Man kan kun ønske, at der må komme flere af den slags værker ikke blot i Sønderjylland, men mange andre steder i landet.

Johs. Lomholt-Thomsen

H. V. Gregersen: Egnen omkring Vojens. En sønderjydsk kommunes historie i tiden indtil 1864. Udgivet af P. J. Schmidt A/S. Vojens 1977, 199 s., kr. 69.

Det er en ualmindelig god idé, som firmaet P. J. Schmidt i Vojens har fået ført ud i livet i anledning af sit 75 års jubilæum. Man har formået den i sønderjysk historie så kyndige dr. phil. H. V. Gregersen til at give en historisk skildring af hele det område, hvor det

nuværende Vojens er beliggende. Bogen kan rekvireres hos P. J. Schmidts firma i Vojens. Det er ligefrem en nydelse at sidde med denne bog i hånden og se, hvor smukt et arbejde man her har fået udført. Papiret er af fin kvalitet, og de mange illustrationer, som bogen er fyldt med, er teknisk meget smukt gengivet. Udvalget af de udmærkede billeder skyldes formentlig forfatteren, altså H. V. Gregersen.

Selve fremstillingen af stoffet har forfatteren grebet således an, at han har kombineret en kronologisk fremstilling med en behandling af en række emner, der fører læseren frem gennem tiderne indtil 1864, hvor bogen slutter just på det tidspunkt, hvor stationsbyen Vojens begynder sin tilværelse. Der er selv sagt ikke tale om en videnskabelig fremstilling, men om en omfattende indsamling af oplysninger om snart sagt alle de emner, som kan have interesse, hvis man vil vide noget nærmere om den egn af Nordslesvig, hvor Vojens ligger. Af de meget omfattende noter bag i bogen kan man se, hvor omhyggelig forfatteren har været med at opsøge de mange både ældre og nyere fremstillinger, hvori der kunne være noget at hente til belysning af bogens emne.

Det er naturligt, at forfatteren indleder sin skildring af egnen omkring Vojens med en kort omtale af selve landskabet, som det kom til at se ud efter istiden. Vojens ligger jo lige på grænsen af morænelandskabet mod øst og det store sletteland mod vest, hvor der blot er enkelte bakkeøer. I middelalderen lå her en landsby ved navn Vojens, et navn, der rimeligvis betyder det samme som navnet Odense, altså en helligdom for Odin. I dette afsnit af bogen omtales også ganske kort den bebyggelse, som har eksisteret i den forhistoriske tid, og som en række gravfund bærer vidnesbyrd om. Mest kendt er vel fundet af »Skrydstruppiggen« (1935), men også langdysserne og jættestuen nær Vedsted.

Interessant er det allerede her at få at vide, at den bevoksning, der fandtes vest for Vojens, forsvandt gennem opdyrkning af jorden – derved blev der mulighed for, at lyngen kunne brede sig, især i perioden fra 1300-årene og langt frem i tiden. Denne udvikling er iøvrigt behandlet nærmere i et senere kapitel i bogen, som kaldes den store ødelægning i slutningen af middelalderen og slutter med en omtale af den nye bosættelse i området, som begyndte efter ca. 1450, dog kun visse steder. I et særligt afsnit omtales de vejstrækninger, der nu sædvanligvis går under navnet »hærvejen«. Undersøgelser har vist, at denne vej har haft forskellige forløb gennem tiderne, men at de forskellige ruter alle er nået frem til Immervad i det sydlige af det nuværende Vedsted sogn. Syd for Immervad ses jo stadig en del af den gamle »hærvej« eller »oksevej«, der førte i retning af den nuværende grænse.

Herpå følger et særlig spændende afsnit i bogen, der omhandler Tørning slot, hvis historie opridses. Man må give forfatteren ret i hans beklagelse af, at der endnu ikke – bortset fra C. A. Jensens prøveudgravning i 1926 – er foretaget en udgravning og undersøgelse af de ruiner, der gemmer sig i slotsbanken.

Mon det ikke skulle være muligt at få iværksat en systematisk udgravning, f.eks. som beskæftigelsesforanstaltning? Slottet eller borgen har spillet en betydelig rolle i middelalderen. For grev Gert – den kullede greve – var borgen et vigtigt støttepunkt. Efter hans død (1340) var borgen længe i hænderne på holsteneren Claus Lembek, der gik i Valdemar Atterdags tjeneste. Hans søn og sønnesøn overtog borgen, hvorefter den kom til at tilhøre den holstenske adelslægt Ahlefeldt, der sad som herrer på slottet, indtil det i 1494 blev erhvervet af kong Hans. Et nyt kapitel i bogen hedder »Tørning i Oldenborgernes eje«. Her får man forklaringen på, at Tørning tabte sin betydning i 16. årh., og da det i 1597 nedbrændte, kom det tidligere så anseelige slot til at henligge som en ruin, hvorfra folk i omegnen jævnligt hentede byggemateriale. Jordegodset under Tørning ladegård var af betydeligt omfang. Det blev dyrket af bønder, der til 1597 var hoveripligtige, men derpå blev gjort skattepligtige. Først fra ca. 1700 tillader kilderne at sige noget nærmere om Tørning ladegård, især fordi en herredsfoged ved navn Peter Christian Holm, der havde forpagtet ladegården, kom i konflikt med fæstebønderne, fordi han stillede forskellige krav til dem, som mange af dem ikke mente var rimelige. Det førte til en omfattende retssag, der varede fra 1747 til 1751, en sag, der endte for overretten på Gottorp. Holm vandt sagen, idet en del bønder vidnede til hans fordel. Også en retssag med mølleforpagteren lykkedes det ham at vinde. Holm var flyttet ind i den hidtidige kro, der lå op til Tørning mølledam. Mølleforpagteren fik pålagt pligt til at anlægge en vej fra kroen til ladegården – den vej, der i vore dage går igennem et stykke af borgbanken. I 1777 blev ladegården udparcelleret, og det var Holms søn, der købte det meste af jorden. Fra den tid hed gården Tørninggård, og det er stadig en af egnens store gårde. I forbindelse med omtalen af Tørninggård er gengivet et fotografi af det hus, hvori Holm boede (den tidligere kro). I teksten til billedet står til slut: »Billedet giver et indtryk af slotsbankens omgivelser. Det må synes at være en nærliggende opgave for Vojens kommune at bevare dette miljø for kommende slægter«. Heri må man så absolut give forfatteren ret. En særlig omtale får Tørning mølle, der efter borgens forfald blev skilt ud fra ladegården og givet i arveforpagtning. Til 1854 var der møllepligt, hvilket også medførte, at de bønder fra de omliggende sogne, som skulle benytte møllen, havde hoveripligt, når møllen skulle repareres.

Endnu i 1542 eksisterede landsbyen Vojens med 10 gårde, men derpå blev landsbyen nedlagt og erstattet af Vojens ladegård, der i 1788 blev udparcelleret. Hovedparten af parcellerne kom til ar tilhøre den ejendom, der fra nu af blev kaldt Vojensgård.

De følgende afsnit giver et godt indtryk af udviklingen i 17., 18. og første del af 19. årh., de elendige tider i 17. årh. (Krig, død og elendighed hedder dette afsnit) og 1700-årenes reformtid – et særlig værdifuldt afsnit, fordi en stor undersøgelseskommission i årene 1708 til 1715 indhentede oplysninger fra alle sogne i Haderslev amt med henblik på at fjerne de

uoverensstemmelser, der fandtes mellem jordbesiddelse og skattebyrde, en undersøgelse, hvorfra man har et stort aktmateriale bevaret. I dette afsnit omtales udførligt udskiftningen, der især fandt sted i perioden 1770 til 1800. Det medførte, at det gamle landskabsbillede blev helt forandret. I forbindelse med dette afsnit findes en interessant illustration, et uddrag af en kirkebog fra perioden med en lang, udførlig tekst, der fortæller om virkningerne af den forordning, der i 1771 indførte en bestemmelse om faste familienavne i hertugdømmet Slesvig. Da den kørende trafik i denne tid tiltog, kunne man ikke mere nøjes med vadesteder eller ældre træbroer, men måtte bygge mere solide broer. Mest kendt af disse er den imponerende Immervad-bro, bygget 1787. Nu følger i bogen et afsnit, som godt kunne være kommet tidligere, idet det faktisk igen er middelalderen, vi skal tilbage til. Det er afsnittet om Vojens-egnens kirker, deres beliggenhed og også deres i mange tilfælde yderst interessante inventar. Der er meget, der tyder på, at kirkernes beliggenhed skyldes, at der før kristendommens komme har været religiøse samlingssteder. Det gælder bl.a. Vedsted, der ligger i et område med mange gravhøje. I resten af bogen føres læseren videre frem mod 1864. De afsnit, det her drejer sig om, er af ret forskellig længde og indhold. Først kommer et ret udførligt stykke om den kirkelige udvikling efter reformationen og herunder også noget om skolevæsenets udvikling, derpå følger et afsnit om de økonomiske og materielle kår i de første årtier af 1800-tallet, hvor egnen langt op i 1820'erne var præget af krisen. Så følger et stykke om den politiske udvikling i 1830'erne og 1840'erne. På Vojenssegnen valgtes til stænderforsamlingen i Slesvig gårdejer Posselt fra Københoved, der nærmest var »helstatsmand«. I 1847 blev han efterfulgt af den kendte Hans Krüger fra Bevtoft. En udførlig omtale får naturligvis Laurids Skau fra Sommersted og ikke mindst den fest, han fik arrangeret på kroen i Sommersted 21. febr. 1843 for at fejre Peter Hiort Lorenzen. I de sidste år før 1848 blev det klart, at befolkningen i egnen omkring Vojens helt og fuldt sluttede sig til den danske side. Sidst i bogen kommer et mindre interessant stykke om »præst og øvrighed«, og så til slut et stykke, der kaldes »de gode år fra 1850-1864«. Det var i den tid, jernbanen – den nordslesvigske længdebane – blev planlagt og påbegyndt. Efter krigen 1864 blev banen åbnet, og det blev udgangspunktet for udviklingen af det nuværende Vojens, der nu er blevet en af de store byer i Nordslesvig. Men her slutter bogen altså.

Skal man vurdere H. V. Gregersens arbejde, må det først og fremmest roses – det er en meget værdifuld indsats, han her har ydet. På den anden side vil det fremgå af det forrige, at afsnittene i bogen nogle steder er mere udførlige end andre steder. Det skyldes formentlig, at kildematerialet ikke altid er fyldigt nok.

I hvert fald er bogen så velskrevet, at den utvivlsomt vil interessere alle, der gerne vil vide noget nærmere om forholdene i Nordslesvig.

Johs. Lomholt-Thomsen

Anders Ture Lindstrøm: Landet Slesvig-Holstens politiske historie i hovedtræk 1945-1954. Udg. af Studiefællegruppen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg 1975, 200 s., kr. 55. (Eksp.: Th. Laursens Bogtrykkeri, 6270 Tønder.)

I takt med udbygningen af det europæiske samarbejde vokser behovet for at forstå efterkrigstidens udvikling hos vor vigtigste, umiddelbare nabo, den vesttyske forbundsrepublik og specielt dens nordligste delstat, landet Slesvig-Holsten. For mindre end en menneskealder siden et område hærget af nød, kulde, sygdom og sult, overbefolket med besiddelsesløse flygtningemasser, storbyerne i ruiner, tilsyneladende med en trøstesløs fremtid – nu et blomstrende, stabilt og effektivt samfund. Hvordan har de båret sig ad med det?

Anders Ture Lindstrøm hjælper os godt på vej med bogen »Landet Slesvig-Holstens politiske historie i hovedtræk 1945-1954«. Forfatteren er opvokset i Sydslesvig, har en historikeruddannelse fra Danmark og en supplerende uddannelse fra Brygge. Han er journalist og historiker og skrev bogen, mens han var tilknyttet Studiefællegruppen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg. Han slår til lyd for et mere alsidigt og perspektivrigt billede af Slesvig-Holstens historie efter 1945, et emne, hvorom der ikke foreligger megen litteratur på dansk, selv om der findes en række mere specielle tyske undersøgelser. Det som foreligger på dansk, er stort set skrevet på vore præmisser. Når Slesvig-Holsten har interesseret dansk offentlighed, har det været i forbindelse med Sydslesvigsspørgsmålets bugtede vej fra grænsekamp til sameksistens. Denne begrænsning er forståelig og den kan også være relevant. Men selv da grænsekampen var på sit højeste og Sydslesvig-sagen et brændende spørgsmål i dansk politik, var Slesvig-Holsten særdeles meget andet end grænsekamp og Sydslesvig. Her ligger et forsømt felt. Anders Ture Lindstrøm skal have tak for, at han har påtaget sig at skildre landet Slesvig-Holstens første vanskelige tiår efter 1945.

Som bogens titel angiver, er skildringen koncentreret om en række væsentlige træk af navnlig den politiske, i mindre grad den sociale og den økonomiske udvikling. Det er hovedlinier i det slesvig-holstenske samfunds udvikling, der rides op¹ – sydslesvigske problemer og mindretalsproblemer behandles kun i den givne sammenhæng, men får naturligvis en fyldig

1. For såvel en detail- som en mere principiel kritik ud fra slesvig-holstenske synspunkter se Kurt Jürgensens anmeldelse i Zeitschrift d. Gesellschaft f. Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd. 101, 1976, s. 355-362.

omtale. Den nydanske bevægelse i Sydslesvig blev på sit højdepunkt i 1947 immervæk støttet af omtrent 55 % af den i landsdelen hjemmehørende befolkning, og denne »separatisme«, som Lindstrøm kalder den, har derfor også ud fra et indre slesvig-holstensk synspunkt krav på interesse. Særligt må fremhæves, at Lindstrøm, bl.a. på grundlag af utrykt materiale fra Hans Hedtofts arkiv, redegør for forholdet mellem det tyske socialdemokrati på forbunds- og landsplan og det danskorienterede socialdemokratiske parti, der 1946–1954 fandtes i Flensborg. Denne redegørelse passer fint til bogens sigte. Partiet, skønt ekstremt lokalt, var en anstødssten for samarbejdet mellem det tyske og det danske socialdemokrati. Det var slet ikke let at mane den ubekvemme partidannelse i jorden. I et ubesindigt øjeblik var den blevet fremkaldt af selve det tyske socialdemokratis genrejser, den dynamiske men stejle Kurt Schumacher. Hans Hedtoft og andre måtte siden gyde megen olje på de oprørte vande, og dog klagede den sammenslutningsivrige flensborgske formand, Nic. Reiser, så sent som i april 1953, da oppositionen inden for partiet endnu engang havde spændt ben for hans planer, til Hedtoft over et mødes »rystende« forløb: socialistisk ånd og vilje mærkedes der ikke meget til, talernes horisont rakte ikke videre end til Ejderen, men en by med 14.000 organiserede arbejdere kunne dog ikke i længden være uden politisk enhed. Den lykkedes det omsider at genoprette i 1954. Lindstrøm får prisværdig koldsindigt redet mange tråde ud. Endda bliver der løse ender tilbage. Hvordan kunne Nic. Reiser endnu i juni 1951 på et møde i København lufte en plan om, at Flensborg by alene kunne stemme om sit nationale tilhørsforhold? Grænsespørgsmålet var jo senest i oktober 1948 hørt op med at være aktuelt. Den kolde krigs perspektiver havde gjort det til et »provinsielt« spørgsmål. Og hvem blandt de flensborgske arbejdere stod bag Reiser, da han anførte sammenslutningsfløjen, og hvem der stod bag Münchow, Mommsen og W. L. Christiansen, der ville fortsætte som selvstændigt parti? Var der andet der skilte end den nationale orientering?

Som nævnt behandles sydslesvigiske problemer og mindretalsproblemer kun i den givne sammenhæng, som er at give en »kritisk« fremstilling af det første vanskelige tiår i Slesvig-Holstens historie. Hvad ordet »kritisk« end måtte betyde, så indebærer det ikke, at skildringen søger at afdække væsentlige sider af udviklingens materielle sammenhæng. En lille splint af dette modiske troldspejl kunne ellers have pyntet på bogen, hvis omtale af den økonomiske og sociale udvikling – trods forordets påstand om det modsatte – næppe kan siges at være koncentreret om en række væsentlige aspekter. Fremstillingens røde tråd – og dens ubestridelige fortjeneste – er skildringen af landets politiske historie. Her spiller den politiske løsning af en række sociale og økonomiske problemer – genopbygningen, landbrugsreformen, den finansielle støtte fra forbundet, program Nord og først og sidst flytningsspørgsmålet – en fremtrædende rolle. Men ingensteds præsenteres læseren for en behand-

ling af de slesvig-holstenske »national« regnskabsstal, eller blot for en serie af landets arbejdsløshedsprocenter (skønt flygtningenes andel af de arbejdsløse oplyses år for år) og selv en så makaber oplysning, at de labourregerede briter i tiden 1945–50 demonterede ca. 90.000 arbejdspladser i det arbejdsløshedshærgede Slesvig-Holsten ledsages ikke af en oplysning om, hvormange arbejdspladser der fandtes. Man kan regne på, at der i 1950 fandtes 135.100 arbejdsløse flygtninge, og at de udgjorde 57,5 % af alle arbejdsløse, og så finde frem til, at det totale antal arbejdspladser må være 234.957, og at demontagen har bidraget til arbejdsløsheden med ca. 38 %. Men det går ikke uden en viden om, hvordan disse arbejdsløshedsprocenter er beregnet og hvad slags arbejdspladser der blev demonteret. Det er lidt af en skam, at den økonomiske og sociale udvikling er blevet behandlet så stedmoderligt, men til gengæld må det understreges, at fremstillingen tilstrækkeligt tydeligt fremhæver, at såvel de socialdemokratiske som de borgerlige slesvig-holstenske landsregeringer har måttet præstere et enormt arbejde for at sikre deres lands indbyggere blot et tarveligt udkomme.

Genopbygningen og den første udvikling af Slesvig-Holstens politiske liv står i centrum for Lindstrøms fremstilling, og bogen yder på dette felt en række værdifulde bidrag. Af interesse er bl.m.a. hans skildring af flygtningepartiet, der trods den høje belægningsprocent først blev dannet i 1950. Dette skyldtes besættelsesmyndighedernes frygt for, at et sådant parti kunne vanskeliggøre flygtningenes integration i det vesttyske samfund, endvidere at det kunne udvikle sig til et arnested for nationalradikale bevægelser. Flygtningepartiet blev med det samme landets næststørste parti og kunne vælge, hvad side det ville. Lade den socialdemokratiske landsregering fortsætte eller hjælpe en borgerlig regering i sadlen. BHE – Bund der Heimatvertriebenen und Entrechteten, de hjemstavnsfordrevne og de retsløses forbund – udnyttede den spegede situation til at kræve betydelige økonomiske og sociale indrømmelser til flygtningene. Desuden krævede det kommunalvalg i utide for at sikre sig lokale repræsentationer. Begge fløje i landdagen stejlede over kravet om valg, men efterhånden gav de borgerlige partier efter. Disse ønskede imidlertid en for BHE uacceptabel politiker som regeringsleder, hvorefter flygtningepartiet støttede valget af en socialdemokratisk landdagspræsident. Da landets forfatning foreskriver, at oppositionen selv skal kunne danne regering for at kunne vælte en siddende regering, blev den socialdemokratiske regering siddende. Nu var den borgerlige blok efterhånden mør og enedes med BHE om en koalitionsregering under ledelse af industrimanden Walter Bartram, en CDU-politiker, der nærmest måtte presses til at påtage sig jobbet.

Anders Ture Lindstrøm giver regeringen Bartram det skudsmål, at den var begyndelsen til en borgerlig restaurationsperiode, en revanche for de borgerlige kredse i Slesvig-Holsten, der i betydeligt omfang havde støttet nazismen. Det forekommer mig, at denne bedømmelse skyder langt over målet. Den

»borgerlige restauration« må ses i sammenhæng med udviklingen i hele forbundsrepublikken og skyldes i høj grad indre tyske styrkeforhold. Dette ses bl.a. tydeligt af den skæbne, der blev den socialdemokratiske jordreform i Slesvig-Holsten til del. Da det kom til stykket, foretrak regeringen en forhandling med de større ejendomsbesiddere, og resultatet blev en klatreform i henhold til de oprindelige intentioner. Hvad angår nazismen, så var den et afskyeligt og dødsensfarligt politisk fænomen, men samfundets genopbygning forudsatte, at de mindre belastede nazister og den store skare af medløbere og karrieremagere også blev spændt for demokratiets vogn. Vist kom det til forargelige comebacks. Helhedsresultatet blev imidlertid, at et demokratisk samfund blev genopbygget, og at højreradikale kredse ikke kunne vinde gehør.

Dette var nu næppe den svage regering Bartrams fortjeneste, men snarere efterfølgerens, F. W. Lübke (1951–1954). Han sled sig op på få år, men havde da fået tvivlen om landets eksistensberettigelse til at forstumme, enet og styrket sit parti og fået sat det omfattende program Nord igang, et gigantisk egnsudviklings- og landvindingsprogram. Han fik også grænsekampen til at blusse op, ikke fordi han var en gammeldags nationalist, snarere fordi den var et led i hans politik. Men heller ikke ham skylder landet Slesvig-Holsten det påfaldende og charmerende præg af effektivitet, landluft og et stænk sømandskab, der falder den besøgende i øjnene. Det har der hørt århundreder til at udvikle, århundreder også under dansk styre.

Jo længere vi fjerner os fra det berømte år nul, da krigen standsede, des tydeligere bliver det, at historien ikke lader sig hugge over, men at der findes et kompliceret kontinuitetsproblem, at tiderne hænger sammen.

Lorenz Rerup

Börje Hanssen: Österlen. Allmoge, köpstadsfolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-tallet i sydöstra Skåne. Gidlunds i samarbejde med Institut för folklivsforskning ved Nordiska museet og Stockholms universitet. 1977, 561 s., Sv.kr. 145, (Ny reproduceret udgave af første oplag fra 1952, dog forsynet med nyt udførligt forord. Indb.).

Med genudgivelsen af Börje Hanssens disputats er det nu igen muligt for etnologistuderende og lokale historikere at erhverve et eksemplar af klassikeren *Österlen*. Både som lærebog og som almen inspirationskilde har afhandlingen i de senere år været stærkt efterspurgt. De svenske forskere er dog ikke kun interesserede i det væld af faktiske oplysninger om det syd-østlige Skåne, som findes i Hanssens bog. I lige så høj grad er det forfatterens måde at bruge sit

historiske kildemateriale på, som – særligt i de seneste år – har vakt berettiget opmærksomhed.

Hanssens arbejde skiller sig ret markant ud fra konventionel historisk forskning. Som *almen* etnolog tager han ikke så meget sit udgangspunkt i de forhåndenværende menneskelige skriftlige og materielle efterladenskaber, men derimod i mennesket selv. Ud fra et social-økologisk synspunkt er han interesseret i menneskers aktivitet i tid og rum. Helt konkret er han i *Österlen* optaget af, hvordan købstæderne og det omliggende land i slutningen af 1700-tallet blev indbyrdes påvirket af hverandre. Hvad var forskellen mellem almue og købstadsfolk? Hvordan var deres økonomiske aktivitet, og hvorledes kommunikerede de deres kulturelle tilhørsforhold? Hvad lavede de? Hvordan boede de, og hvor tog de hen, når de ikke var hjemme? Hvordan var deres forhold til liv og død? Hanssen opstiller en mængde spørgsmål af denne art. Og mange af disse spørgsmål har for så vidt lige så stor relevans for skånske som for danske lokaliteter.

Mange af Börje Hanssens teoretiske overvejelser har rod i discipliner som økonomisk historie, demografi, kulturgeografi, socialantropologi og sociologi. Med konkret hold i virkeligheden sammenfatter han på en meget frugtbar måde inspirationen fra disse fagområder i et samlet etnologisk perspektiv. Mange af afhandlingens problemformuleringer integrerer ofte ellers adskilte faglige indfaldsvinkler, og forfatterens måde at anskue problemer på kan derved med fordel anvendes og videreudbygges i flere andre undersøgelser. Dertil kommer, at Hanssen ikke nøjes med kun at opstille sine præcist formulerede problemer og derfter på baggrund af teoretiske overvejelser og eksisterende litteratur tænker sig til resten. Han viser også punkt for punkt, hvordan han anvender det eksisterende kildemateriale til at finde svar på spørgsmål, som ofte går meget tæt på datidens personers hverdag. Ved at kombinere oplysninger fra forskellige og sjældent anvendte kildegrupper kan man bl.a. få en betydelig større information, end de enkelte kilder giver, hvis man udelukkende udnytter dem hver for sig. Han påviser også, hvordan man ved at nærlæse og systematisere fx. skifter og folketællinger kan få oplysninger om folks kulturelle vurderinger m.h.t. deres selvidentifikation udtrykt i forholdet til tøj, møbler og børns dåbsnavne. Der kan på denne vis stilles adskillige nye spørgsmål til mange af vore ellers mere traditionelt udnyttede kildegrupper. Denne indføring i forskningsprocedure og materiale-tolkning kan fuldt ud anvendes ved behandling af vort hjemlige kildestof.

Det vil være naturligt at spørge, hvorfor en ældre lærd disputats som *Österlen* i pædagogisk henseende er så anbefalelsesværdig. Svaret er ret simpelt. *Österlen* er et af de bedste eksempler vi har på en historisk situationsbeskrivelse på mikro-niveau. Forfatteren har i afhandlingen ikke været interesseret i at studere forandring. Han har i stedet ligesom taget et tidsmæssigt tværsnit af en bestemt situation for herigennem at undersøge relationerne mellem de forskellige befolk-

ningsgrupper i området. Men for at undersøge relationer, må man først konkretisere de befolkningsgrupper, mellem hvilke disse relationer forekommer. Man må altså, som nævnt, ud fra bestemte kriterier beskrive, hvordan forskellige kategorier af folk har skilt sig ud fra hverandre, og hvori deres fælles berøringspunkter bestod. Hanssen forsøger derved at etablere en maksimal grad af indlevelse i datidens livsformer. Via det historiske kildemateriale dykker han nærmest personligt ned i 1700-årenes skånske slettebygger. Ud fra en opfattelse af samfund og kultur som et sammenhængende hele søger forfatteren at operere med en næsten kontrollerbar historisk situation ved for det første at arbejde med et ret stereotyp socio-kulturelt »stade« – som til dels modsvarer et vist tidsrum – og for det andet ved at analysere materialet ud fra individets og husstandens synspunkt. Alle Hanssens teoretiske overvejelser er naturligvis ikke længere helt aktuelle, men de har trods alt i begyndelsen af 1950'erne sat ham i stand til at udføre en avanceret og konkret beskrivelse og tolkning af landboers og byboers indbyrdes situation og interaktion, som vi faktisk ikke i større udstrækning har set videreført i skandinavisk forskning.

Afhandlingen er disponeret i seks store hovedkapitler, som hver især er opdelt i mange mindre afsnit. Alle kapitler behandler på den ene eller den anden vis de forskellige regionale befolkningsgruppers indbyrdes karakteristika. De søger at vise individernes specielle såvel som fælles erhvervsmæssige aktivitet samt mere generelt at indkredse den særlige livsstil for det, forfatteren kalder de »pagane« og »urbane« kategorier af folk, det vil stort set sige for almuens og borgernes.

Det er derfor naturligt, at det første kapitel tager sit udgangspunkt i bøndernes og landsbyernes arbejds- og produktionsformer. Her hører vi om kornproduktion, arbejds- og hus og hjem, samarbejde, nabokontakt, husstandens organisering, dødelighed m.v. Dette fører frem til en behandling af kontakten mellem landsbyerne og specielt mellem bønder og husmænds forskellige aktivitetsområder. De steder, hvor folk fra de forskellige landsbyer mødtes, var først og fremmest på markederne, og i kapitel tre gives derfor en nøjere beskrivelse af, hvad der egentlig foregik på disse periodiske markeder. De var nemlig ikke kun rene handelspladser, men for en mangesidigt aktivitet af både økonomisk, social og kulturel karakter. Her stifter vi også bekendtskab med håndværkerne fra købstæderne og de produkter, som de solgte til almuens på landet. Forfatteren benytter i dette afsnit tillige eksempler fra danske markeder som beskrevet af bl.a. Feilberg, Galschiøt og Hugo Matthiessen. På markederne både i og udenfor købstæderne knyttes der også kontinuerlige kontakter mellem almuens

og købstadsfolk som købmænd, præster, officerer etc. Disse kontakter blev etableret gennem bøndernes salg af korn, kvæg, hør, brænde etc. Med materiale fra Simrishamn og Ystad giver Hanssen i kapitel fire en beskrivelse af sådanne forhold.

Til og med dette kapitel har afhandlingen hovedsagelig taget udgangspunkt i almuens situation. I det efterfølgende afsnit stopper forfatteren derfor nøjere op for at analysere og definere de urbane specialisters verden og deres specielle livsstil. Denne præcisering fortsætter i det sjette og sidste kapitel, som udelukkende handler om det urbane liv. Her analyseres storborgere, præsters, standspersoners og håndværkeres aktivitet og indbyrdes relationer. Kapitlet afsluttes med en påpegning af, at på samme måde, som der på landet fandtes »urbane« folk som præster og godsejere, levede der også i købstæderne mennesker, hvis kultur var udpræget »pagan« (almueagtig), f.eks. fiskere, vognmænd og en del tjenestefolk.¹

Da Hanssen hele tiden veksler mellem beskrivelse og forklaring, må mange af kapitlernes underafsnit nødvendigvis få en noget ujævn karakter. Det bør dog ikke afskrække læseren fra at stifte et mere indgående kendskab med bogen. Erfaringen viser, at brugbarheden af værker er direkte proportional med den tid, man anvender på at sætte sig ind i forfatterens tankegang.

De forskellige kapitler er forsynet med et udførligt dokumentationsmateriale i form af ialt 82 tabeller, 51 kort og 7 diagrammer. Det er dog nok den store samling af såkaldte social-økologiske kort, der mest direkte vil kunne give inspiration til en nøjere systematisering af noget af vort eget lokalhistoriske stof. Ved hjælp af disse oversigter søger Hanssen indenfor regionen *Österlen* rent billedligt at vise folks aktivitet ud fra sociale tilhørsforhold og udnyttelse af det geografiske rum. På forskellige kortudsnit vises fx. ved forskellige signaturer, hvem de auktionssøgende på landet 1773, 1781 og 1782 egentlig var, og hvorfra de kom. Var de bønder, husmænd/tjenestefolk, håndværkere eller standspersoner, og boede de tæt ved auktionsstedet, eller havde de rejst langt? På et andet kort kan signaturerne derimod symbolisere, hvilke kategorier af varer der blev tilført Örkelljunga marked 1798, og hvor de var producerede. Hvor stor en mængde af håndværksprodukterne var således af pagan oprindelse (målt i pris), og hvor mange var af mere differentieret urban art? Et tredje kort eksemplificerer, hvem der holdt kreaturer i købstaden år 1806. Et af de bedste kort fortæller om placeringen af de forskellige sociale grupper i Simrishamn år 1780 og størrelsen af de enkelte husstande. Dette kort sammenlignes med et lignende fra landsbyen Vallby 1815 (signaturer og målestok er ens). Den teknik, forfatteren anvender, er velkendt fra kulturgeografien;

1. For specielt byhistorisk interesserede bør henvises til: Gregor Paulsson: *Svensk stad. Liv och stil i svenska städer under 1800-tallet I-II*. (Genudgivet 1973 af Studentlitteratur, Lund), hvor Börje Hanssen har skrevet flere kapitler.

det interessante består her i, at Hanssen også bruger den på ældre materiale og særligt, at han visualiserer historiske problemstillinger derved.

Jeg har i denne korte oversigt forsøgt at vise enkelte sider af, hvad *Österlen* handler om, og hvordan flere teknikker og metoder i bogen kan være til nytte også i andre sammenhænge.

Afhandlingen har, siden offentliggørelsen i 1952, af lokalhistorikere, universitetsfolk og studerende været anvendt på mange forskellige måder. Men ligemeget hvorledes man ønsker at læse *Österlen*, vil der altid være noget, som vil inspirere og vække til eftertanke. Det gælder for såvel svenske som for andre læsere.

Palle O. Christiansen

Sigfrid Svensson: Folklig dräkt, Lund 1974, 296 s., ill., sv.kr.

»Folklig dräkt« er udkommet som den sjette i rækken af håndbøger i etnologi og er tilrettelagt af Sigfrid Svensson.

At interessere sig for tidligere tiders dragtformer og de enkelte dragtdeles typologiske udvikling var et af de tidligste forskningsområder indenfor europæisk kulturhistorisk forskning, og de mange dragtmografier fra de første årtier af dette århundrede vidner derom. I Danmark var både J. S. Møller og Elna Mygdal tydeligt inspireret af Svenskerne P. G. Wistrand og Gerda Cederblom. Men det var først med Sigfrid Svenssons disputats i 1935 »Skånes folkdräkter«, at nordisk dragtforskning fik et videre perspektiv ved at drage det sociale miljø ind i analysen. Det er rimeligt at gøre status ved at samle de vægtigste resultater – flere i omarbejdet og udvidet form – fra de seneste 40 år, som det nu er sket i bogen »Folklig dräkt«. Titlen antyder emnets bredde, idet betegnelsen folkelig dragt her er anvendt om mange former for traditionsbunden dragt som f.eks. arbejdsdragt og ikke kun om en loalk dragt. Valg af artikler har først og fremmest været bestemt af ønsket om at presentere undersøgelser over dragtskik og da især om den folkelige dragtskik, fortrinsvis udfra svenskt materiale. Sigfrid Svensson, Anna-Maja Nylén, Sven B. Ek, G. Hazelius-Berg og Åke Campbell fra Sverige, fra Norge Aagot Noss og fra Finland Bo Lönnqvist har bidraget med ialt 16 kapitler. Nogen dansk undersøgelse er ikke repræsenteret.

Bogen er inddelt i fire hovedafsnit, som har overskrifterne: 1. Forskningshistoria och forskningsmetoder, 2. Till den folkliga dräktens historia, 3. Sociala och geografiska variationer og 4. Folkdräkternas återtagande. Kildehenvisninger og en bibliografi afslutter bogen.

Anna-Maja Nylén indleder *det første afsnit* med en oversigt over svensk dragtforskning, skrevet i 1961. Det er en meget velkommen oversigt, som, kombineret med en oversigt over europæisk dragtforskning,

skrevet af Bo Lönnqvist i hans disputats »Dräkt och mode« fra 1972 begge er uundværlige. En gennemgang af kildesituationen fører til et meget koncentreret afsnit med eksempler på problemstillinger. Forfatterens store viden om emnet gør ikke blot dette afsnit til spændende læsning, men kan følges i hendes øvrige kapitler i bogen.

Sigfrid Svensson viser en dragts forandringer med udgangspunkt i skifter. Kapitlet er dele af disputatsen fra 1935, og Svensson dokumenterer her forandringerne udfra dragter sammenholdt med oplysninger fra skifterne. Svensk dragtforskning har iøvrigt et kildemateriale at ty til, som vi kun kan misunde dem, og det er sognestemmeprotokollerne. Udbredelseskortene i kapitlet illustrerer des udbredelsen af enkelte detaljer ved en dragtdel, som f.eks. farven på mandstrøjen og på strømperne i kvindedragten, dels af betegnelser på kvindedragtens livkjole. Ingrid Bergman mener i sin anmeldelse af bogen (Rig, 4, 1976), at det er unødvendigt at vise disse kort. Jeg synes dog, at der er flere grunde til at vise dem, dels viser de meget visuelt en genstands udbredelse i tid og rum, dels er kortene som en væsentlig detalje i originalteksten et karakteristisk træk i forfatterens og tidens fremlæggelse af viden. Svensson viser, hvorledes de blå strømper efterhånden afløste de sorte i 1800-årene, og i et eksempel på en reaktion overfor en ny mode citeres J. S. Møller fra 1926. Møller har i sin bog om folkedragter netop i dette afsnit misfortolket en erindring fra tiden omkring 1860 fra Sandby i Holbæk amt, hvor en ung pige brugte sorte strømper til sin konfirmationsdragt. Hun havde desuden ved en anden lejlighed haft hvide strømper på til bal, og Møller mener herudfra, at hvide strømper afløste sorte strømper i dragten. Den unge pige, født i 1844, var datter af en velhavende gårdmand, og hun skriver blandt andet, at hun som ung havde brune silkestrømper, hvilket var nyt og sjældent. Dette viser snarere hen mod tidelig nyhedsaccept fremfor fastholden af ældre dragtskik. Skifter fra Røsnæs viser desuden blå strømper fra begyndelsen af 1800-årene som afløser af de sorte – et resultat, der sammenholdt med Svenssons konklusion ikke viser en resistent dragtform.

Bo Lönnqvist peger i den følgende artikel fra 1966 på betydningen af feltarbejde med registrering af de mundtlige traditioner vedrørende dragten og dens brug – oplysninger fås derved ikke kun om selve dragten, men også om dragtskikken. Ved en sådan dragtetnologisk undersøgelse ses dragten i relation til både dragtbruger og det sociale miljø, hvoraf denne er en integreret del. Jeg mener, at dette er et meget vigtigt afsnit af betydning for fremtidig dragtforskning. Anvendelse af spørgeliste i forbindelse med dragtregistrering har forøvrigt været praktiseret både i Finland og i Sverige i en årrække – i Danmark må kunne arbejdes udfra de derfra indvundne erfaringer. Vi har dog en tradition at bygge på fra 1926 fra J. S. Møller, der belyste Røsnæsdragtens forskellige funktioner udfra sin spørgeliste.

I dette første afsnit savner man en kildekritisk vur-

dering af den billedmæssige fremstilling af dragter som Aagot Noss giver i sine undersøgelser over dragtakvareller, publiceret i 1970 og 1973.

I *det følgende afsnit* indleder Lönnqvist sin docentforelæsning fra 1973 »Forutsättningar för folkdräktens uppkomst och utformning i Europa« med en oversigt over samfundsstrukturen i Europa fra middelalderen til nyere tid. De økologiske faktorer, hvor tilpasning til klima og miljø har stået i vekselvirken med de forhåndenværende animalske og vegetabiliske råmaterialer er et naturligt udgangspunkt, da det ud fra de forhistoriske tekstfund er vanskeligt at udlæse noget om sociale eller økonomiske faktorer. Eksempelmaterialet viser dragter i marginalområder med gamle træk i både snit og materiale, som tyder på større udbredelsesområder i ældre tid. »Folkdräkt« eller »folkelig dräkt« i Europa betegnes af Lönnqvist som dels regionalt dels socialt bestemte dragtvarianter. Betegnelsen »etnisk dragt kompleks« anvendes om befolkningsgrupper, hvor sproglige, religiøse eller politiske forhold har indvirket på udformningen af en lokal dragtskik, og desuden ses ofte her et ensartet erhvervsgrundlag. Lönnqvist kommer ind på den stadige vekselvirkning mellem folkelig dragt og moddragt, dragtens forandringer med påvirkning af moden sker fra midten af 1800-årene med stadig kortere mellemrum, og årsagerne hertil kan søges stadig længere bort fra den lokale enhed. Fjernes de lag i dragten, der er påvirket af de forskellige modeimpulser, er folkedragtens basisform tilbage – hverdags- og arbejdsdragten, bestemt af økologiske og tekniske faktorer. I et senere kapitel redegør han med finske eksempler ud fra de enkelte dragtdeles betegnelser for dragtbeholdning og anvendte stoffer.

Hvor Lönnqvist trak de store linier op, fortsætter Svensson i detaljer med moddragtens indflydelse på den folkelige dragt. Han kommer her blandt andet ind på håndværkergruppens sociale mellemstilling som f.eks. landsbykrædderen, der dels ved sin uddannelse hos købstadskrædderen, dels ved sideløbende at arbejde med uniformssyning, kunne få indflydelse på bøndernes dragt ved tilskæring og materialevalg. Kapitlet er et sammendrag fra 1935, Nylén uddyber i sin disputats fra 1947 dette vigtige punkt.

Anna-Maja Nylén belyser i sin undersøgelse fra 1951 ud fra bevarede dragter, skifter og spørgelister var forekomsten af den primitive dragtform – forskindet – i mandsdragten i forrige århundrede og viser sig i analyse og argumentation påvirket af sin læremester Svensson.

Svensson slutter afsnittet med et kapitel fra 1936 om overdrivelser i dragten med skånske eksempler som hovedøjlet »kluten« og frisurer samt brudedragten og dennes livbånd.

At begrænsninger i dragtskik kan være af samfunds-mæssig art viser Ek i *det tredje afsnit* og finder ved

gennemgang af skiftende tiders dragtforordninger de bagvedliggende motiver for disses opståen. Før midten af 1600-årene dominerede de socialpolitiske motiver, hvor hensigten især var at regulere standsforskelle, mens de senere forordninger ønskede at støtte manufakturterne og således var af mere økonomisk art.

Nylén peger i sin undersøgelse fra 1947 over dragtkonservatisme på manglen på social differentiering som en vigtig forudsætning for en dragttradition.

Systematikken i Lönnqvists analyser viser nye veje i fremtidig dragtforskning, ud fra eget feltarbejde i en svensk-finsk landsby i Österbotten har han således kunnet studere dragtens funktionelle forandringer. Dragtens funktionsfelt var både af biologisk, rituel og økologisk art, og der skelnes i forklaringen mellem en tilfældig og en definitiv funktionsforandring.

Af dragthistorisk interesse er Hazeliuss-Bergs undersøgelse fra 1943 om arbejdsdragt. Her er et område, der i høj grad kan belyse relationen mellem borger, bonde og håndværker. Elementer fra tidligere tiders dragt er ofte bevaret i arbejdsdragten, lavhåndværkerens og senere tids industriarbejders dragt var, modsat nu, hele den pågældende samfundsgruppes dragt.

Åke Campbell beskriver systematisk ud fra egne optegnelser fod- og benbeklædningen hos bønderne i Norrland, og ud fra terminologien fastsættes typer af dragtdele. Dragtskikken har dog ikke udelukkende sin forudsætning i de naturgeografiske og klimatiske forhold, andre dragtformer som f.eks. strømper er optaget fra europæisk mode.

Kendsgerninger om en kvindedragt fra Varend sammenholdes af Nylén i afsnittets sidste kapitel med et fra gammel tid opstået begreb om samme.

I bogens *sidste afsnit* beskriver Nylén genopdagelse og genoptagelse i dette århundrede af de gamle lokale dragter og hele den bevægelse, der er knyttet hertil. Aagot Noss skriver om forløbet i Norge, ligesom Lönnqvist tidligere har beskrevet folkedragtbewægelsen i Finland. At udviklingen i Danmark har forløbet parallelt understreger bevægelsens internationale karakter.

Phebe Fjellström betragter i sin anmeldelse (Ethnologia Scandinavica 1975) indholdet i bogen dels ud fra et dragthistorisk, dels ud fra et metodisk synspunkt, hvor hun sammenholder de enkelte forfattere og deres metode med samtidig europæisk forskning. Jeg vil hertil føje, at netop sidste afsnit om folkedragtbewægelsen peger på en forskning, der ikke primært er optaget af en udvikling af analysemetoder men mere er målrettet. Udgivelsen af denne bog må da også ses som et udtryk for imødekommelse af den stigende interesse for dragter i forbindelse med folkedans og i forbindelse med hjemlig husflid.

Ingeborg Cock-Clausen.